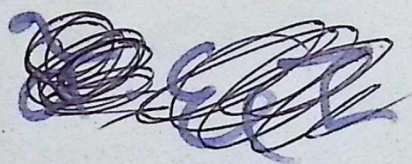

सहितसूची

७

९१३

५७८२

महिम्नस्तोत्र

इ.पु. २१६

(नेपाली पद्यानुवाद र टीका सहित)

हे मित्रहो भ्रमरझैं भित्रभिन्न घुसीघुसी ।
मोज मानेर मनमा लौ ! गुणैगुण खोज है ? ॥
रमाउने फोहरमा अन्त आँखा नलाउने- ।
माखाले घाउ खोजेझैं दोषैदोष नखोज है ? ॥

कुलचन्द्र गौतम

2652

महिम्नस्तोत्र

(नेपाली पद्यानुवाद र टीका सहित)

लेखक

साहित्याचार्य पण्डित कुलचन्द्र गौतम

साहित्यमणि, विद्याभूषण

प्रकाशक

नेपाली साहित्य सम्मेलन

दार्जीलिङ्ग ।

१९९७

१००० मात्र]

[मूल्य ८ आना

294.5573
GAU

राय साहेब हरिप्रसाद प्रधान एम्० ए०, बी० एल्०, प्रकाशन मंत्री,
नेपाली साहित्य सम्मेलन, दार्जीलिङ्ग, द्वारा नेपाली साहित्य-
सम्मेलन, दार्जीलिङ्ग, का निम्ती प्रकाशित ।

मुद्रक—

माधव विष्णु पराङ्कर

ज्ञानमंडल यन्त्रालय, काशी । ९७-१९९७

भूमिका

साहित्याचार्य पण्डित कुलचन्द्र गौतम महोदय नेपाली जातिका गौरवस्वरूप विद्वान् हुनुहुन्छ। वहाँका विद्वत्ताको यश स्वदेशको सीमा नाघी भारतवर्षका पण्डितसमाजमा समेत फिजियोको छ। वहाँले रचना गरेका संस्कृत ग्रन्थहरूको आदर सम्पूर्ण भारतवर्षमा भयेको छ। नेपालीमा पनि वहाँले लेखेका अनेक असल पुस्तकहरू छन्।

केही महिना अघी प्रसिद्ध हिन्दी रामायण रामचरितमानस वहाँले गरेको नेपाली टीका र टिप्पणी सहित प्रकाश भयेको थियो। तेसको नेपालमा ठुलो आदर र प्रचार भयेको कुरा हामीलाई थाहा छ। त्यो रामायणमा भयेका पण्डितजीका टिप्पणी अत्यन्त ज्ञानवर्धक छन्। पण्डित कुलचन्द्र महोदयको ज्ञान कसतो बहुमुखी र गम्भीर रहेछ सो कुरा ती टिप्पणी पढ्दा हामी चाल पाउँछौ।

नेपालमा प्राचीनकालदेखिनै संस्कृतविद्याको पठन पाठन चलेको थियो। गुप्त समयका समसामयिक तथा पछीका शिलालेखहरू जो नेपालमा पाइयेका छन् तिनका अध्ययन द्वारा नेपालमा तिनताक संस्कृतको यथेष्ट प्रचार भयेको कुरा स्पष्टतया बुझिन्छ। गुप्त कालका मानदेवको चाँगूनारायणका मन्दिरका स्तम्भमा भयेको शिला लेखको सरल, काव्यमय तथा ललित भाषाको प्रशंसा अनेक विद्वान्ले गरेका छन्। ई पछीका राजा अंशुवर्माका राजत्वकाल पछी नेपालका इतिहासमा यौटा अन्धकारको युग आउँछ। यो युग पछी नेपालको इतिहास फेरी प्रकाशमा आउँदा हामी मल्ल राजाहरूका अधीन नेपालमा तन्त्रशास्त्रको ठुलो प्रचार भयेको देख्छौ। जसरी प्राचीन कालमा संस्कृतका अध्ययन द्वारा भारत र नेपालमा सम्बन्ध स्थापित भयेको थियो उसै गरी यो मध्ययुगमा तन्त्रशास्त्र द्वारा नेपाल र भारतमा सम्बन्ध भयेको कुरा हामी थाहा पाउँछौ। पछी नेवार राजाहरूका संरक्षकत्वमा तन्त्रशास्त्रले नेपालमा निकै उन्नति गऱ्यो।

आफ्नो धर्मरक्षाका निमित्त भारतवर्ष बाट हिमालयको आश्रयमा जाने हाम्रा पुर्खाहरूले आफू सँग पहाडका विविध स्थानमा संस्कृतको ज्ञान पनी लगेका थिए । यसै कारणले केही कालमा हाम्रो पहाडमा संस्कृत विद्याको प्रचार बढ्दै गयो, औ ठाउँठाउँमा विद्याका केन्द्र स्थापित भये । हाम्रा पहाडको कास्की संस्कृत विद्याका निम्ती काशी थियो । तनहुँमा बडा बडा कुलपति पण्डितहरू थिये । पर्वतमा अनेक ग्रन्थहरूका रचना भये । यो संस्कृत विद्याका प्रचारले पहाड का विविध-स्थानका-निवासीहरूमा एकताको मात्र प्रचार भयेन, किन्तु भारतवर्षका सम्मप्रदेशहरूसँग पनि दुर्गम पहाडका इलाकाहरूको सम्बन्ध रही रह्यो ।

वहाँ पछि महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहले नेपाली साम्राज्यको वीजारोपण गर्नु भयो । वहाँका दरबारमा ज्योतिष, आयुर्वेद, कर्मकाण्ड आदि विषयका प्रगाढ विद्वान्हरू थिये । वहाँका छोरा सिंहप्रताप शाहले स्वयं लेखेको पुरश्चर्यार्णव नामक ग्रन्थ प्रसिद्ध छ । सिंहप्रताप शाहका छोरा रणबहादुर शाहका पालामा पनी अनेक ग्रन्थ लेखिए । औ वहाँका दरबारका सुप्रसिद्ध विद्वान् पण्डितराज रङ्गनाथको नाम भारतवर्षमा पनी प्रख्यात थियो । पछि पनी भारत-वर्षमा समेत नाउँ चलेका एक दुई जना पण्डित नेपालमा कहिलै दुटेनन् । भारतीय विद्वत्-समाजमा आदर पाउने नेपाली पण्डित-हरूको प्राचीनकाल देखी चली आयेको शृङ्खलाका आधुनिक प्रति-निधि साहित्याचार्य पण्डित कुलचन्द्र गौतम हुनुहुन्छ । वहाँका विद्वत्तापूर्ण-कार्यले गर्दा भारतका कुना कुनामा हाम्रो नेपालको कीर्ति पताका फरफर गर्दै छ, तथा वहाँले सुयोग्यतापूर्वक आफूभन्दा अघी भयेका पण्डितराज रङ्गनाथ जसता विद्वान्हरूको विडो थाम्नू-भयेको छ ।

यसता सुविख्यात वयोवृद्ध विद्वान्ले गरेको प्रसिद्ध शिव महिम्न स्तोत्रको पद्यानुवाद र अधिकारपूर्ण टीका प्रकाशित गर्ने अवसर पाउँदा नेपाली-साहित्य-सम्मेलनलाई ठुलो हर्ष भयेको छ ।

यो पुस्तकका पठनले हाम्रा देशबान्धवहरूको शिवभक्ति बढी सर्वत्र कल्याण होस् भन्ने हाम्रो उनै आशुतोष देवादिदेव पशुपतिनाथ

संग प्रार्थना छ । यो पुस्तकको जनताले आदर गख्यो भने पण्डित कुलचन्द्र महोदयको संस्कृत साहित्यका अरू रत्नहरू खोजी नेपाली-जनताका सम्मुख उपस्थित गर्ने इच्छा पनि छ । यो-पुस्तक-द्वारा प्राचीन-आर्य्य-आदर्शको पनि हाम्रो समाजमा राम्रो प्रचार होला भन्ने आशा छ ।

नेपाली साहित्य-सम्मेलन,
दार्जीलिङ्ग ।
आषाढ शुक्ल द्वितीया १९९७

}

सूर्यविक्रम ज्ञवाली

❀ गुणग्राही-सज्जनहरूमा सविनय निवेदन ❀

नेपाली साहित्य सम्मेलनका मन्त्री सुयोग्य बाबू सूर्यविक्रम ज्ञवाली B. A. B. T. का प्रणय-प्रेरणाले परवश पादाँ आफुलाई यथेच्छ फुर्सद नहुँदानहुँदै पनि यो-पुस्तक छापिँदा संशोधन मैले गरेको छुँ । अत एव 'हृत्पतको काममा लत्पत हुनजान्छ' भन्ने उखान चरितार्थ हुन-गयो, कहीं दृष्टिदोषले कहीं यन्त्रालयका प्रभावले अशुद्धि रहन-गये ।

पृष्ठ	पङ्क्तिमा	यस्तो छ	यस्तो	चाहिन्छ
५	३	मूर्तिमान्	मूर्तिमान्	"
२१	१०	ध्रुव	ध्रुव	"
३२	२०	काला कूट	कालकूट	"
३३	६	भावार्थ	भावार्थ	"
३४	३	हेदमा	हेदैँमा	"
३९	११	हर्जुका	हर्जुका	"
४६	२५	करडा	कडा	"
४७	१३	भक्तवत्सता !	भक्तवत्सलता !	"
५३	२३	श्रेष्ठता का	श्रेष्ठता	"

यस्तारीतले पहिले पुस्तक सच्याउने कष्ट गरेर पढन थाल्नु भयो भने तहाँहरूलाई भक्तिरसास्वादमा विच्छेद पर्ने छैन. 'न शयानः पतत्यधः' ("सुतीरहेको मानिस लड्दैन") यो सुभाषित संज्ञेर मेरो यो दोष क्षन्तव्यपक्षमा राखिने छ भन्ने उमेद गर्दछु ।

भवदीय—

संशोधक, उदयरज, साहित्यशास्त्री

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ

अथ

व्यङ्ग्यार्थबोधिण्या गोरक्षदेशभाषाटीकया छायाया च
समन्वितं

श्रीगन्धर्वराजपुष्पदन्तप्रणीतं

शिवमहिम्नःस्तोत्रम्

भक्तिले गिरिजामाता दुवैका चार पाउमा ।
गिरीगिरीकन व्याख्या गर्न लागें महिम्नमा ॥

पुष्पदन्त नाम भएका शिवभक्त कोही-गन्धर्वराज आकाशमार्गले
अदृश्यभइकन आएर कुनै-राजाका-वघैँचावाट राम्रा-राम्रा फूल चोर्दै
हररोज शिवजीको पूजन गर्न-लागे । एकदिन राजाले तिनलाई पकडन
वघैँचामा यत्रतत्र शिवजीको निर्माल्य (चढीसकेको फूलपत्ति) छरि-
दिए । साविकवमोजीम आएर भइँमा टेकीकन फूल टिप्न-लाग्दा गन्ध-
र्वराजको अन्तर्धानशक्ति र आकाशगमनशक्ति लुप्त भयो, ती पकडिएर
कैदी गराइए । कैदको एकान्तमा तिनले विचार-गर्दा आफ्नो त्यो-
दुरवस्था शिवजीको-निर्माल्य-कुल्चनाले भएको हो भनी ठहराए ।
अनि अञ्जलि बाँधेर त्यो-अपराध क्षमा गराउनाका निम्ति ३२ श्लोकको
स्तोत्र बनाएर शिवजीको स्तुति गरे * । उहाँका अनुग्रहले ती-गन्धर्व-

ॐ ३३-३४ प्रभृति-समाप्ति-पर्यन्तका श्लोक पछि कुनै-भक्तले जोरी-दिएका
हुन् । पुष्पदन्तजस्ता-उच्चश्रेणीका-कविले आफ्नो-स्तोत्रलाई आफैं रुचिरम् (सुन्दर)
भन्दैनन् भनी औचित्यवेत्ताहरू भन्दछन्. 'रुचिरमलघुवृत्तैःस्तोत्रमेतच्चकार'
(३३ श्लो०) यहाँ स्तोत्रकर्ताले स्तोत्रको निर्माणलाई परोक्षभूतकालमा देखाउँदा
आफ्नो चित्तविक्षेपको सूचना दिएको बुझिन्छ, अन्यथा उत्तमपुरुषको प्रयोगमा
परोक्षत्व हुनशक्तैन, तदनुसार भक्तिभावका-आवेशले विक्षिप्तचित्त भएका कविले
भवस्थानुसार आफ्ना-स्तोत्रलाई रुचिर भन्नै पर्छ, त्यसोहुनाले अगाडीका श्लोक
पनि पुष्पदन्तैले रचेका हुन् भनी कोहीकोही भन्दछन् । परं तु "स्तुतिका ३२

राज तत्कालैमा यथापूर्व (अन्तर्धानशक्तिले र आकाशगमनशक्तिले संपन्न) भए । यो-महिम्नस्तोत्र त्यही हो—

यस्का पहिला-श्लोकले 'शिवजीको महिमालाई ब्रह्मादि-देवता पनि यथार्थ-गरेर जान्दैनन् ता पनि, जसरि यथाकथंचित् स्तुति गरिरहेका छन्, त्यसै-गरी म पनि यथाबुद्धि स्तुति गर्दछु' भन्ने आशय देखाइन्छ—

(१)

[शिखरिणीच्छन्द* २९]

महिम्नः पारं ते परमविदुषो यद्यसदृशी
स्तुतिर्ब्रह्मादीनामपि तदवसन्नास्त्वयि गिरः ।
अथाऽवाच्यः सर्वः स्वमतिपरिणामावधि गृणन्
ममाऽप्येष स्तोत्रे हर ! निरपवादः परिकरः ॥

हर ! (हेभक्तजनदुःखहारक !) ते (हजुरका) महिम्नः (महिमा को = प्रभावको) परं पारम् (पल्लो पारकन) अविदुषः (नजान्नेकी = नजान्नेप्राणिले गरिएको) स्तुतिः (स्तुति जोछे सो) यदि असदृशी (यदि अयोग्य छ) तत् (त्यसो भए ता) ब्रह्मादीनाम् अपि (ब्रह्मादिदेवताका पनि) गिरः (वाणी जो छन् सो = स्तुतिवचन जो छन्सो) त्वयि (हजुरका हकमा) अवसन्नाः (खतं भएका छन् = अर्थात् हजुरका स्तुतिमा ती वाणी लाग्न शक्तैनन्) अथ (यदि) स्वमति-परिणामावधि (आफ्ना-बुद्धिका-दौडले-भेट्टाए-सम्म) गृणन् (स्तुति गर्न लागेको) सर्वः (सबै प्राणी) अवाच्यः (अनिन्दनीय छ)

श्लोक बनाउन्ज्याल् भक्तिभावको-आवेशले विक्षिप्तचित्तता नभइकन काइदासाथको रचना हुनु, फलस्तुतिको-रचनामा भावावेशले विक्षिप्तचित्त भइकन रचनामा गडबडाध्यात्र हुनु" यस्तो-कुरा असंगत हुनाले अधिल्लै-कुरा उचित हुन् भनी संप्रदायवेत्ताहरु भन्दछन् ।

* ।SSSSS,।।।।SS।।।।SRसैरुद्रैदिछन्ना यमनसभला गः शिखरिणी । २९ श्लोक शिखरिणीच्छन्दका छन् ।

[तर्हि त्यसो भए] मम अपि (मेरो पनि) स्तोत्रे (स्तुति गर्ने-काममा) एषः परिकरः (यो प्रयत्न=यो कम्मरकस्त्रे-काम) निरपवादः (निन्दारहित छ=अनिन्द्य छ) ।

भावार्थ—

“स्तुति-गरिने-वस्तुका समस्त-गुणको यथार्थ-ज्ञान नभएका-व्यक्तिले गरिएकी स्तुति अनुचित हुन्छे, कसैले पनि अनुचितवादी हुनु हुँदैन” यहि-सिद्धान्त मानेका पक्षमा ता ब्रह्माप्रभृति-देवताका स्तुतिवाणी पनि अनुचित हुनाले (यथार्थतया हजुरका-महिमाको पल्लो-पार (इयत्ता) नजान्नेले बोलिएकी-हुनाले) हजुरका-हकमा खतमै छन् (निसाफ भएका पक्षमा ब्रह्मा-बृहस्पतिहरूले खामोश हुनु पर्दछ, स्तुति गर्न पाइदैन) [ब्रह्माजस्ता-प्रतिष्ठित-पुरुषले अनुचितचेष्टा गर्न नहुने-हुनाले चुप्पै लाग्नु-पर्नेमा पनि यथाकथंचित् जो स्तुतिवाणी बोलेका छन्, त्यतावाट] “आफ्ना आफ्ना बुद्धिका विकासको-अनुसार स्तुति गर्दछ भने कुनै प्राणी निन्दनीय ठहरिदैन” यस्तो नियम खडा गरेका पक्षमा ता ब्रह्माजीको समकक्ष नभए पनि समानाधिकार-तया तुल्यता पाउने-हुनाले मैले पनि हजुरको स्तुति गर्नामा कम्मर कसें, मेरो यो प्रयत्न वास्तवमा अनुचित भए पनि सर्वदुःखहारी-पुरारिका हजुरमा उचितै ठहरिएर मेरो-उद्देश्य (दुःखहरण) सिद्ध हुन-आउला [पहिलो-सिद्धान्त संज्ञेर त्यसै खुम्चिएँ भने प्रकारान्तरले मेरो उद्धार छैन]

छाया

*प्रभावज्ञातानै स्तुति-विनतिमा योग्य छ भने
चुपै हुँला, भै गो, विधि^२ र गुरु^३ खामोश गरियून् ।

* अनन्तकोटिब्रह्माण्डनायक-परमात्माको प्रभाव (महिमा) अनन्त र अपरिच्छेद्य छ । त्यसको यथार्थ-वर्णन कसैवाट हुनसक्तैन ता पनि ब्रह्मादि-

(१) महिमालाई यथार्थ गरेर जान्ने-व्यक्तिमात्र (२) ब्रह्माजी (३) बृहस्पति

यथाबुद्धिस्तोता जन पनि अनिन्धै छ त भने
कसैं कम्मर् शम्भो ! वचन सब निर्दोष दरियून् ॥

× × × ×

“भगवन् ! हर ! हजुरको पूर्ण-महिमा (प्रभाव) मनको र वचनको अगोचर छ (कसैका मनले चिताइँन शक्तिदैन, कसैका वचनले बताउन शक्तिदैन) [त्यही-महिमाको स्तुति म ता के गरौंला ?] वेदहरू पनि अतद्व्यावृत्तिरूपले (खास चिह्न नशकेर, संसारमा देखिएका फलाना-फलाना-यावत्-वस्तुवाहेक जो वस्तु हो, त्यही वस्तु ब्रह्म-ईश्वर-परमात्मा हो, भन्ने रीतिले) डराइ-डराइकन (स्वयंप्रकाश रहने परप्रकाश्य-नभएको वस्तुलाई हामी सामर्थ्य नभै-नभैकन पनि प्रकाशगर्न (बुझाउन) लाग्यौं, यो हाम्रो उद्धृतपना (धृष्टतादोष) हो भन्ने विचार लिइकन) यथाकथंचित् जस्तलाई बुझाउछन्, त्यो वस्तु कस्का अनुभवमा चढन शक्तछ ? त्यो वस्तुमा यतिकिसिमूका गुण रहेका छन् भनेर को जान्दछ ? र त्यसको गुणकीर्तनरूप-स्तुति गर्न शक्तछ ।

देवताले यथाकथंचित् थोडा-बहुत वर्णन गरेकै छन् । साधारण-गुण-भएको-वस्तु (चीज) भन्दा अधिक-गुण-भएको-वस्तु फेला परेमा त्यसको स्तुति (तारीफ) गरिएन भने—

‘वाग्जन्मवैफल्यमसह्यशल्यं गुणाद्भुते वस्तुनि मौनिता चेत्’

यो-उक्तिका-अनुसार वचनशक्तिको-लाभ निष्फल हुन जान्छ, समुझदारका हृदयमा त्यो मौनभाव शल्य (बाण) गडेझैं गड्दछ, भने अनन्तगुणमहार्णव-अनन्तकोटिब्रह्माण्डपतिको यथाशक्ति गुणवर्णन गरेर आम्ना-वचनशक्तिको लाभलाई सफल गराइकन कल्याणमार्गमा आरूढ हुन को तयार हवोइन ? आम्नी-वचनशक्ति अतिथोरै छ भने पनि गरुड, हंस, वाज, चीलहरूको उडाई देखेर हतोत्साह नभइकन उड्न-लागेका भँगेरा-फिस्टा-हरूको उडाईमा दृष्टि दिईकन—

‘नभः पतन्त्यात्मसमं हि पक्षिणः,

यो-सुभाषितानुसार ईश्वरको गुणवर्णन अलीकति पनि को गरौंइन ?

(१) बुद्धिअनुसार स्तुतिगर्ने (२) निन्दागर्नहुने = वैसे

हजुरको सच्चिदानन्दरूप-निराकार उपल्ला-अवस्थाको स्तुति गर्नलाई ता ब्रह्मादि-हरूपनि असमर्थ हुनाले मजस्तै हुन-आउछन् । “वल्लो अवस्था (सगुण-साकार-मूर्तिमान्-अवस्था) मा भने कस्को मन-वचन पुग्न शक्तैन ? (सवैले मनले चितायेर वचनले स्तुति गर्ने चलन चलायेकै छन्) यो वल्लो-अवस्थाको यथाशक्ति स्तुति गर्नलाई ब्रह्मा-वृहस्पतिप्रभृतिको-झैं मेरो पनि अधिकार छँदैछ” यही बुझेर कम्मर कसेको हूँ” यो-आशयले स्तुति गरिन्छ—

(२)

अतीतः पन्थानं तव च महिमा वाङ्मनसयो-
रतद्व्यावृत्त्या यं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि ।
स कस्य स्तोतव्यः कतिविधगुणः कस्य विषयः
पदे त्वर्वाचीने पतति न मनः कस्य न वचः ॥

[हेभगवन् !] यम् (जुन्महिमा = महत्त्व = ब्रह्मभावकन) श्रुतिः अपि (वेद पनि) चकितम् (सभय भइकन=डराउँदै) अतद्व्यावृत्त्या (अतत् (ब्रह्मवाहेकका माया र मायाकार्य) को व्यावृत्ति (परित्याग) गरेर) अभिधत्ते (बुझाउँदछन्) तव (हजुरको) [सः] महिमा च त्यो-महिमा भने) वाङ्मनसयोः (वचन र मनको) पन्थानम् (वाटोकन) अतीतः (अतिक्रान्तभएको=मन र वचनका वाटामा नरहेको=ती-दुवैले फेला नपारिने) [अस्ति छ] सः (त्यो महिमा) कस्य (कस्को = कस्ले) स्तोतव्यः (स्तुति-गर्न-शकिने) [अस्ति] [छ] कतिविध-गुणः (कति प्रकारका गुणभएको) कस्य (कस्को) विषयः (अनु-भवगम्य) [अस्ति] [छ] अर्वाचीने (वल्लो) पदे तु (अवस्थामा ता) कस्य (कस्को) मनः (मन) न पतति ? (पुग्दैन) वचः (वचन पनि) न पतति ? (पुग्दैन)

भावार्थ—

हजुरको निरञ्जन-निराकार-भएको-उपल्लो-अवस्था वेदले पनि जानेर वताउन शक्तैन, फगत दाढैवाट तटस्थलक्षणले वताइदोपल्छ ।

साकार-भएको-वल्लो-अवस्था (कैलासवासी, जटाजूटधारी, भस्मभूषित प्रमथगणसहित इत्यादि-प्रकारले प्रकटभएको-अवस्था) मा सबैका मन र वचनको दौड पुग्दछ ।

छाया

कहन्छिन् व्यावृत्ति श्रुति पनि भय-व्याकुल भई
अगम्यै त्यो पैल्लो पद वचन-मन्को छ भगवन् ! ।
त्यही होला कस्को ? कतिगुणहुने स्तुत्य विषय
प्रभो ! पुग्छन् वैल्लो-पद-तिर सबैका मन-वचन् ॥

×

×

×

×

“साकार-अवस्थामा रहिक्सेका हजुरको स्तुति गरेको पनि हजुरलाई प्रसन्न पारौंला भन्ने आशाले होइन, फगत हजुरको गुणकीर्तन गरेर आफ्नी-वाणी-लाई पवित्र पारौं भन्ने मन्सुवाले-मात्र स्तुति गरेको हो । ‘स्तुति भनेको-चीज मीठामीठा-वचनले गुणकीर्तन-गर्ने काम हो, त्यस्ता क्यही अनौठा-मीठो-पना भयो-भने स्तुति-गरिने (स्तुत्य) खुशी हुन्छ र स्तुतिगर्नेको कल्याण हुन्छ’ यति म जान्दछु । मीठो-पनाले परिपूर्ण भएर अमृतै-ठहरिएका वेदवाणीलाई धडाधड वर्षाउने-हजुरलाई मेरा स्तुति-वचन किन अनौठा ? किन मीठा ? लाग्दथे र म स्तुतिवचनले हजुरलाई खुशी पारेर कल्याण माग्दछु भन्ने भरोसामा पर्दथेँ । त्यस्तो ठूलो उमेद गर्ने मेरो औकातै छैन । परब्रह्मन् ! भगवन् ! शङ्कर ! आफ्नी-वाणीलाई पवित्र पार्ने उद्देश्यले गुणकीर्तन-गर्न आँट्ने मेरो आँट-पनि हजुरको प्रसन्नता नभई पूर्ण हुदैन, अन्तर्यामी-बुद्धिप्रेरक-हजुरका इच्छा-विना म स्वतन्त्रताले ? अक्षर बोल्न-पनि शक्तछु र ?, भगवन् ! हजुरको दया नभई कामै

(१) निरञ्जन-निराकार-अवस्था (२) साकार (सगुण) अवस्था ।

चलेन, पहिल्यै दया गरेर आफ्नो 'आशुतोष' भन्ने प्रशस्तिलाई सत्य गरिक्नसन्-पखो, दयासागर ! दयाको ? छीटा पाऊँ" यो-आशयले स्तुति गरिन्छ—

(३)

मधुस्फीता वाचः परमममृतं निर्मितवत-
स्तव ब्रह्मन् ! किं वागपि सुरगुरोर्विस्मयपदम् ।
मम त्वेतां वाणीं गुणकथनपुण्येन भवतः
पुनामीत्यर्थेऽस्मिन् पुरमथन ! बुद्धिर्व्यवसिता ॥

हेपुरमथन ! (हेत्रिपुरान्तक !) हे ब्रह्मन् ! (हेव्यापक !)
मधुस्फीताः (मधुको भन्दा अधिक माधुर्य भएका) परमम् (सर्वोत्कृष्ट-
सर्वोपरि) अमृतम् (अमृतस्वरूप-भएका=सुन्ने-बुझ्नेलाई अजर-अमर
गराइदिने) वाचः (वाणीकन अर्थात् वेदवाणीकन) निर्मितवतः
(वनाउने=प्रकट-गर्ने भएका) तव (हजुरको=हजुरकाअगाडी) सुरगुरोः
(बृहस्पतिकी) वाग् अपि (वाणी-पनि) विस्मयपदं किम् (आश्चर्य-
को स्थान हुन्छे र ? अनौठा ठहरिन्छे र ?) मम बुद्धिः तु (मेरी
बुद्धि ता) भवतः (हजुरका) गुणकथनपुण्येन (गुणकीर्तनगर्दा
पैदा-हुने पुण्यले) एताम् वाणीम् (यो-वाणीकन) पुनामि (पवित्र
पार्दछु) अस्मिन् अर्थे (यो-प्रयोजनमा = मतलबमा) व्यवसिता
(निश्चयवती भई) ।

भावार्थ अवतरणैवाट बुझिन्छ

छाया

परब्रह्मन् ! त्यस्ता श्रुतिमय-सुधा-वृष्टि-गरने
सकस्मा कस्का लौ ? स्तुतिवचन मीठा ठहरिनन् ।
'गरौं मैली वाणी विमल गुणको कीर्तन गरी'
भनि स्वामिन् ! शम्भो ! फगत मति मेरी अघि सरी ॥

×

×

×

×

“हेवरद ! जगत्को सृष्टि-स्थिति-प्रलय गर्नाका निमित्त
 ब्रह्मा-विष्णु-रुद्ररूपले छरिएको हजुरको जो ऐश्वर्य (प्रभुत्व)
 छ, वेदको सर्वस्व त्यही हो (संपूर्णवेदले मुख्यतया प्रधान मानि-
 एको वस्तु त्यही हो) [त्यही-वस्तु गुणानुसारको काम
 गर्नलाई गणेश-सूर्य-देवी-भैरव-मत्स्य-कच्छप-वराह-नृसिंह-वामन-
 परशुराम-दाशरथिराम-बलराम-कृष्ण-बौद्ध-कल्किप्रभृतिका रूपले
 समय-समयमा प्रकट हुन्छ] त्यो वस्तु; बुद्धिमान्-श्रुतिस्मृति
 पुराणको-तत्त्व-जान्ने-सज्जनले एकमत-गरि स्वीकार गरिएको छ
 ता पनि, कुनै-कुनै-जडबुद्धिले (निराकार-ब्रह्म साकार किन
 हुन्थ्यो ? इत्यादि-वक्तवाद गर्ने शास्त्रज्ञानशून्य-भएका मूर्ख-
 हरूले) त्यस-वस्तुको खण्डन गर्नाका निमित्त आफुजस्तै मूर्ख-
 मण्डलीमा परस्पर तँछाडकीमछाड गरेर चिच्याईचिच्याईकन
 निरीश्वरवाद (ईश्वर-भन्ने वस्तु केही छैन, यो जगत् त्यसै
 (आफ्नाप्रकृतिले) वन्दछ, त्यसै नष्ट हुन्छ भन्ने कुरा) बक्र
 लागेका-छन् । त्यो-निरीश्वरवाद अभागीलाई मन्परे-पनि अरुलाई
 मन्पर्दैन, भगवन् ! शङ्कर ! लोककल्याणका निमित्त की ती जड-
 बुद्धिहरूलाई सद्बुद्धि वक्सियोस्, की ती निरीश्वरवादीलाई चेताउने
 सामर्थ्य ईश्वरवादीलाई वक्सियोस्, देखे-सुने-सम्पको वृत्तान्त खम
 नशकेर विन्तिचढाएको हूँ, कर्तुम्-अकर्तुम्-अन्यथाकर्तुम् समर्थ
 भइवक्सेका हजुरको जो इच्छा” यो-अभि-प्रायले स्तुति गरिन्छ—

(४)

तवैश्वर्यं यत् तज्जगदुदयरक्षाप्रलयकृतं
 त्रयीवस्तु व्यस्तं तिसृषु गुणभिन्नासु तनुषु ।
 अभव्यानामस्मिन् वरद ! रमणीयामरमणीं
 विहन्तुं व्याक्रोशीं विदधत इहैके जडधियः ॥

हेवरद ! जगदुदयरक्षाप्रलयकृत् (जगत्को उत्पत्ति-रक्षा-प्रलयगर्ने), त्रयीवस्तु (वेदको सर्वस्वस्वरूप भएको), गुणभिन्नासु (गुणले भिन्न-भिन्न-भएका) तिसृषु तनुषु (तीन-शरीरमा=ब्रह्मा-विष्णु-महेश्वर-नाम-भएका-तीन-मूर्तिमा) व्यस्तम् (छरिएको = व्याप्तभएको) तव (हजुरको) यत् (जो) ऐश्वर्यम् अस्ति (ऐश्वर्य (ईश्वरता-प्रभाव) छ) तत् विहन्तुम् (त्यो खण्डनगर्नाका निमित्त) अस्मिन् (ऐश्वर्यका विषयमा) अभव्यानाम् (कल्याणवान् नभएका = अभागी-भएका-व्यक्तिका) हकमा) रमणीयाम् (मनोहर-भएको) [वस्तुतः] अरमणीम् (मनोहर नभएको) व्याक्रोशीम् (वदनामी-समेतका-निन्दाको-चिच्याहटकन = ईश्वरनिन्दा-सहितको अनीश्वरवाद कन) इह (यो-संसारमा) एके जडधियः (कोही-कोही-जडबुद्धि (मूर्ख) हरू) विदधते (गरीरहेका छन्) ।

भावार्थ

(१) “जगत्को सृष्टि-स्थिति-प्रलय कर्म (कार्य) हो, विना-कर्ता कार्य वन्दैन, कर्ता पनि चेतन चाहिन्छ, जडकर्ताले कुनै-कार्य खास गर्न शक्तैन, जडवस्तुवाट धेरै-कार्य (काम) भएको देखिन्छ ता पनि त्यहाँ जडपदार्थको प्रेरक कोही चेतन अवश्य रहन्छ । सानातिना-कार्य-पनि कर्ता नभइ सिद्ध हुन शक्तैनन् भने, यस्तो अपार-संसारको सृष्टि-स्थिति-प्रलयरूपी अतिशय ठुलो कार्य यसै कसरि सिद्ध होला ?, प्रकृतिले सिद्ध गरेको हो भनौं भने जडप्रकृतिले कुनै-चेतनको प्रेरणा नपाई यो काम-गर्न शक्तै-शक्तिन, तसर्थ यो जगत्का कर्ता कोही चेतन अवश्य छन्, । आफुले कोशीसका-साथ हिफाजत गरिएको आफ्नो बन्धुवर्ग वरावर मरिरहेको र दोबाटामा लगेर मिल्काइएका-बालकहरू, जङ्गलमा-पैदा-भएका जानवरहरू दृष्टपुष्ट दीर्घायु भइरहेको देखिनाले जगत्संहारकर्ता र जगत्पालनकर्ता पनि कोही चेतन अवश्य छन्” यस्तो अनुमान-गर्भित विचार गर्न नशक्ते,—

(२) योगशास्त्रोक्त-यम-नियम-आसन-प्राणायाम ई ४ अङ्गमा दृढ-अभ्यास सिद्ध गरेर, प्रत्याहार (बाह्यविषयवाट इन्द्रियलाई हटा-

उने-काम) सिद्ध गरे-पछी, धारणा (चित्तलाई एउटा कुनै-वस्तुमा स्थिर पार्ने-काम) दृढ पारी-कन ध्यान (हृदयमा हावा-नलागेको-वन्ति-जस्तै अचल-भएर प्रकाशमान भइरहेको-वस्तु (आत्मज्योति) को निरन्तर-स्मरण-गर्ने-काम) गर्दा-गर्दा अनन्तकोटि ब्रह्माण्डलाई उज्यालो पार्ने ज्योति फेला पारीकन तन्मय भएर 'समाधि-अवस्थामा विराजमान हुन पनि नशक्ते—

(३) केवल जगत्कल्याणका निमित्त श्रुतिस्मृति-पुराणले-देखाइएका-कुनै-इष्ट-देवताको उपासना गर्नलाई जाँगर पनि नचलाउने—

(४) अनुभवी-ऋषि-मुनि-सन्त-महात्मा-हरूले अनुभवानुसार प्रकाशगरेका अध्यात्मग्रन्थका-ऊपर विश्वास पनि नगर्ने,—

यस्ता-प्रकारले विचारशक्तिले-साधनले-उत्साहले-विश्वासले हीन-भएर 'जडबुद्धि' भन्ने नाम पाउने [कुनै-बडे-आदमीको प्रथम-भेट-गर्न-जाँदा हत्-पति भेट-मुलाकात नपाएर धेरै-टाइम-सम्म झुल्नु-पर्दा 'अदना-मामूली-मानिसमध्यका बडे-आदमीको भेटघाट-परिचय पनि यस्तो दुर्लभ हुँदो रहेछ, अनन्तकोटिब्रह्माण्डनायक-ईश्वरको परिचय सुलभ कसरि हुन्थ्यो ?' यस्तो समुझ पनि लिन नशक्ते कुनैकुनै] अभागी-हरूले, भनेभनेका-वेलामा हजुरलाई मासु-छालाका-आँखाले ढुलढुल देख्न नपाउदैमा 'ईश्वर छैन' भन्ने बुद्धि लिएर, आफुजस्तै भएका जडसमाजमा निरीश्वरवादको वक्तावद गर्न थालेका छन्, भग-वन् ! शङ्कर ! त्यत्तिकैले हजुरको अनिष्ट हुने पनि होइन, मति-अनुसारको गति तिन्ले पाउने हुनाले तिनका विषयमा केही बोल्ने चासो मलाई पनि थिएन, परन्तु 'स्वयं नष्टः परान्नाशयति' यो-उक्ति-को-अनुसार तिनले संसारलाई भ्रष्ट पार्न लागेको देख्दा मनमा सकसक लाग्यो र वेहोरा विन्ति चढाएको हूँ, यो-धृष्टतामा क्षमा पाऊँ ।

छाया

त्रयीको सर्वस्व त्रिविधतनुमा व्यापक छ जो
हजुर्को ऐश्वर्य स्थिति-विलय-उत्पत्ति गरने ।
उसैका खण्डन्मा सकल-शुभ वर्वाद्-गरिदिने
कुनै गर्छन् वक्वाद् सरलहरूको बुद्धि हरने ॥

×

×

×

अधिल्ला-श्लोकमा 'जडबुद्धिहरू हजुरका-ऐश्वर्य (प्रभुत्व)
का विषयमा व्याक्रोशी (निन्दासहितको चिच्याहट=निरीश्वर-
वाद) गर्दछन्, भनि देखाइयो, अब त्यही-व्याक्रोशीको प्रकार
खुलस्त-गरी देखाएर स्तुति गरिन्छ—

(५)

किमीहः किंकायः स खलु किमुपायस्त्रिभुवनं
किमाधारो धाता सृजति किमुपादान इति च ।
अतर्क्यैश्वर्ये त्वय्यनवसरदुःस्थो हतधियः
कुतर्कोऽयं कांश्चिन्मुखरयति मोहाय जगतः ॥

[हेवरद !] “सः धाता (त्यो जगत्सृष्टि गर्ने, तिमी-ईश्वरवादी-
हरूको ईश्वर) किमीहः ? (के-इच्छागर्ने-भएर = के-फल पाउँला
भनेर ?) किं कायः ? (कुन्-शरीर-लिपर ?) किमुपायः ? (के-को
मदत लिपर = केले ?) किमाधारः ? (के-आधार-गरेर = कहाँ वसेर ?)
किमुपादानः ? (कुन्-वस्तुलाई उपादानकारण बनाएर = कुन्-वस्तु-
वाट ?) इति च (यसरी भनिनेगरी = कसरी ?) त्रिभुवनम् (त्रैलोक्य-
कन) सृजति (सृष्टिगर्दछ)” अयम् (यो) अनवसरदुःस्थः (मौका-
नपाउनाले खराव हुन गएको) तर्कः (कुविचार जो छ सो) अतर्क्यै-
श्वर्ये (तर्क-गर्न नशकिने छ सामर्थ्य जस्का = चित्तले चिताउन-पनि
नशकिने—सामर्थ्य भएका) त्वयि (हजुरका विषयमा = हजुरको
प्रसङ्गचलेमा) जगतः (जगत्को) मोहाय (मोह (अज्ञान) पैदा-

गराउनालाई) कान् चित् (कोहीकोही) हतधियः (हतबुद्धिहरू-
कन = जडहरूकन) मुखरयति (मुखालेपार्दछ) ।

भावार्थ

भई मा थच्चिएर गीलो-माटाको-थुप्रोवाट, दण्ड-प्रभृतिसामग्रीले, घुम्ने-चक्रमध्यमा-राखेको-गीलो-माटालाई इच्छानुसार ठाडो-तेर्सो-पादैँ जहान-वच्चा-पालनाका-निती घ्याम्पा-गात्रा-प्रभृति-वनाउने झुत्रे-झात्रे-कुमालेको दृष्टान्तलाई मनमा लिएर ‘ ईश्वर कहाँ वसेर ? कुन् चीजले ? केवाट ? केगेरेर ? कसरी ? , केकानिति ? कुन्आकारलिएर ? जगत्सृष्टि गर्दछन् [यत्रो-ब्रह्माण्ड वनाउँदा ईश्वरले वस्तु-पर्ने छुट्टा-स्थान कुन् हो, यस्ता-यस्ता-ब्रह्माण्ड तयार गर्दा पनि नसकिने उपादानकारण (घडाका माटाझैँ) कुन् हुन् ? , ब्रह्माण्ड वनाउँदा चाहिने-निमित्त-कारण (कुमालेका दण्डझैँ) कुन्-कुन् छन् ? , कुन्-कुन्-तर्कबले ब्रह्माण्ड वनाइन्छन् ? , ब्रह्माण्ड-रचना गर्दा ईश्वरलाई हुने लाभ के हो ? , यो-विविध-प्रकारको जगत्-सृष्टिगर्ने ईश्वरको अहुवार कस्तो छ ? ,] इत्यादि प्रलाप जडबुद्धिहरूवाट जब हुन लाग्दछन् अनि सीधासादा-बुद्धि-भएका-तिनका-आपस्त-हरू “ठीक ता भन्दछन् नि, ठाउन-ठहरले पनि कहीं काम हुन्छ ? क्यही-वस्तु अगाडी न भए अर्को-वस्तु वन्न शक्तछ ?’ माटो न भए घडा, सुन न भए कुण्डल कहाँवाट ? वन्ला, एउटा फाइदा न-देखी कसैले पनि कुनै काम गर्दैन, रूपै न भएका-आफ्नै-आनन्दमा-मस्त-रहेका-ईश्वरले जगत्सृष्टि गर्दछन् भन्ने कुरा कसरि पत्याउनु ?” यस्तो विचार गरेर निरीश्वर वादी हुन्छन् र मन्परी-गर्दा-गर्दा उत्तरोत्तर-अधोगति पाउने भ्रष्ट हुन जान्छन् । भगवन् ! शङ्कर ! “ईश्वर-भनेका-वस्तुमा लौकिक-दृष्टान्त चल्दै-चल्दैँनन्, ईश्वरको प्रभुत्त्व अनौठा छ, ईश्वरलाई ठाउँ-ठहर चाहिँदैन, सर्जाम चाहिँदैन, ईश्वर कुनै-स्वार्थकोलागी जगत्सृष्टि गर्दैनन्, ईश्वर परिपूर्ण छन्, उनलाई कुनैचीजले खाँचो रहदैन, ईश्वरको ऐश्वर्य (प्रभुत्व)

तर्कगोचर छैन, उ अचिन्त्य-सामर्थ्यवान् छन्, विना-पाउ हिंडदछन्, विना हात हरेकचीज पकडन्छन्, आँखा-विना देख्छन्, कान-विना सुन्दछन्, लोकमा नभिल्ले अद्भुत-शक्ति-हुनालेनै ईश्वरको ईश्वरता रहेको छ, योकुरा तर्कदेखी धेरै टाढा छ, वेदशास्त्रमा श्रद्धा राखेर साधना गर्दै रह्यो भने ईश्वरका कृपाले ईश्वरको ईश्वरत्व बुझ्न-मात्रै-होइन की हाशीलगर्न (हातलाउन) पनि पाइन्छ, होइन-भने उत्तरोत्तर अधोगतिमा धसिन जाइन्छ ।”

यस्तो-वेदशास्त्रानुकूल-सद्विचार नभएर पूर्वोक्त दुर्विचार पैदा हुन्छ र ती-जडबुद्धिहरू मुखाले भएर रङ्गन-ढङ्गका तर्क गर्दै संसारैलाई संसर्गले भ्रष्ट पार्न लागेका छन् । भगवन् ! यस्मा मेरो जो वक्तव्य हो, त्यो विन्ति चढाई-सकेको छु, हजुरको जो इच्छा ।

छाया

“कहाँ ?, कस्ता ?, केले ?, किन ?, कसरि ?, कखाट ? भगवान् खडा गर्छन् यस्ता त्रिभुवन करोडौं खुरुखुरु” ।
विना-मौकाका ई भ्रम भरिदिने तर्क घटिया
उठी बड्बड् गर्छन् विधिहत-मुखाले-जडहरू ॥

×

×

×

ईश्वरसिद्धिमा अनुकूलतर्क देखाएर, दयासागर-ईश्वरको आराधना-नगर्ने-हतभाग्य-हरूका दुर्बुद्धिमा अपसोस देखाइन्छ—

(६)

अजन्मानो लोकाः किमवयववन्तोऽपि जगता-
मधिष्ठातारं किं भवविधिरनादृत्य भवति ।
अनीशो वा कुर्याद् भुवनजनने कः परिकरो
यतो मन्दास्त्वां प्रत्यमरवर ! संशेरत इमे ॥

हेअमरवर ! (हेसर्वदेवश्रेष्ठ ! शङ्कर !) अवयववन्तः अपि (अवयववाला (खण्डखण्ड हुनशक्ते=अवयवी) भएका पनि) लोकाः (पृथिवी-आदिगरेका-देखिने-पदार्थ) अजन्मानः किम् ? (अजन्य (उत्पन्न नहुने) हुन शक्छन् र ?) जगताम् (पृथिवी-आदि-गरेका-जगत्को) भवविधिः (उत्पत्तिरूप क्रिया) अधिष्ठातारम् (कर्ताकन) अनादृत्य (वास्ता-नराखीकन=नलिइकन) भवति किम् ? (हुन्छ र ?) अनीशः (ईश्वर-भिन्न कोही) कुर्याद् वा (गर्न शक्का र ?) [यदि कुर्यात्, गर्न शक्छ भनें भने] भुवनजनने (संसार-पैदा-गर्नाका-निमित्त) [तस्य, ईश्वरभिन्न-कुनै-व्यक्तिको] कः परिकरः (के सामग्री (सर्जाम) हो) यतः (जुनकारणले) त्वां प्रति (हजुरकाविषयमा) इमे मन्दाः (ई जडहरू) संशेरते (संशय गर्दछन्)

भावार्थ

“जो जो अवयववाला (खण्डखण्ड हुनशक्ते) हुन्छ, त्यो अवश्यमेव जन्य (उत्पन्न-गराइने=पैदागराइने) हुन्छ,” यो-नियमानुसार अवयवभएका-पृथिवीजलप्रभृति-सकल-पदार्थ उत्पत्तिमान् छन् (इन्को उत्पत्ति अवश्य मान्नु-पर्दछ, ई सबै स्वतःसिद्ध होइनन्) । ‘उत्पत्ति-रूप-क्रिया कर्ता नभइ हुन शक्तैन’ यो-नियमानुसार जगत्को उत्पत्ति-रूप-क्रियालाई कुनै-कर्ता अवश्य मान्नु-पर्दछ, अनन्त-अद्भुतवस्तुले-परि-पूर्ण-भएका-अनन्त-ब्रह्माण्डको उत्पत्ति गर्न अनन्त-अद्भुत-शक्ति-भएकाईश्वरवाहेक को समर्थ हुन शक्छ ? यदि कुनै-वहादूर जगत्को सृष्टि गर्न शक्छ भनेर अघि सर्दछ भने, लौ सर्जाम कहाँवाट ल्या उदो रहेछ हेरौं, अनीश्वरले गरेको जगत्सृष्टि कस्तो हुँदो रहेछ त्योपनि हेरौंला । त्यस्तो-सकस-कोही छैन भने संशय छोडेर जगत्सृष्टिरूप-क्रियाका कर्ता ईश्वरलाई मानेर उनैको आराधनाद्वारा आफ्नो कल्याण नगर्नु बडो अपसोसको कुरा हो” यति विचार पनि ती-जडबुद्धिहरू गर्न शक्तैनन्. हजुरकी मायाले छोपिएका छन्, के विचार गरून् ? धन्य ! हजुरकी लीला ! ।

छाया

अजन्य त्रैलोक्यै अवयवहुने हुन्छ कसरी ?
अधिष्ठाता वाहेक् जनन भवको हुन्छ कसरी ?
कुनै अर्को केले यसरि रचना गर्छ भवको ?
हजुर्का सत्तामा किन यसरि सन्देह जडको ? ॥

×

×

×

“संसाररूपी-झाडीमा अल्मलिएका प्राणिलाई थान्को लाउ-
नाका निमित्त दयासागर-ईश्वर-स्वरूप-हजुरले वेदद्वारा मुख्य ३
वाटा (मार्ग) प्रकाशित गर्नुभएको छ । पहिलोमार्ग कर्ममार्ग
हो, यो-मार्गका श्रौतकर्म र स्मार्तकर्म नामक २ शाखा छन् ।
ई २ दुवैमार्ग त्रयीमार्ग भनिन्छन् । दोस्रोमार्ग ज्ञानमार्ग हो,
यस्का पनि सांख्यमार्ग योगमार्ग नामक २ शाखा छन् । तेस्रो-मार्ग
भक्तिमार्ग हो, यस्का पाशुपतसंप्रदाय-वैष्णवसंप्रदाय-गान्धर्वसंप्र-
दाय-सौरसंप्रदाय-शाक्त-संप्रदायइत्यादि-नाम-भएका धेरै शाखा
छन् । आफ्नोरुचि आफ्नोशक्तिको अनुसार एउटामार्गलाई यही
श्रेष्ठ हो, यही हितकारी हो, भनेर ठमाइकन त्यसमार्गमा चल्थो
भने, ढिलो चाँडो जैले-भए-पनि संसारपन्थाको पथिक थान्को
लाग्दछ (ईश्वरलाई भेट्दाछ, मुक्तहुन्छ) माथिवताइएका मार्ग
कुनै सोझा छन्, कुनै टेढा छन्, कुनै अतिसोझा, कुनै अति टेढा
छन् [ज्ञानमार्ग अतिसोझो छ, योगमार्ग भक्तिमार्ग सोझो छ,
कर्ममार्ग कोही टेढो, कोही अतिटेढो छ] सोझैमार्गमा सवैजना
एकदम पुग्न शक्तैनन्, टेढैमार्गमा पनि लागिरहे-भने एकदिन-
एकदिन सोझोमार्ग भेट्दाछन् र पुग्नुपर्ने ठाउँमा पुग्दछन्, कुनै
मार्गमा लागेनन् भने झाडीमै निरन्तर घुम्दछन्” यस्तो विचार
लिएर रुचि-शक्ति-अनुसार कुनैमार्गमा लाग्ने-प्राणीहरू, टेढो-

सोझोजुन्सुकै-वाटामा-लागेर-पनि ढिलो-चाँडो समुद्रमा पुग्ने नदी-
नदझै, ढिलो चाँडो हजुरैमा पुग्दछन् [सवैमार्गका अन्तिम-
विश्रामस्थान हजुरै होइवक्सिन्छ]” भन्ने आशयले स्तुति
गरिन्छ—

(७)

त्रयी सांख्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवमिति
प्रभिन्ने प्रस्थाने परमिदमदः पथ्यमिति च ।
रुचीनां वैचित्र्याद्भुजुकुटिलनानापथजुषां
नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव ॥

हेअमरवर ! त्रयी (श्वेदअर्थात्वेदोक्तकर्मश्रौतकर्म) साङ्ख्यम्
(कपिलोक्तसांख्यशास्त्रअर्थात्तत्त्वहुरूवुझाउने-ज्ञान) योगः (यमनि-
यमप्रभृतिको साधनले आत्मसाक्षात्कारगरने-तरीका) पशुपतिमतम्
(पशुपतिले (भगवान्शंकरले) पशु (जीव) को उद्धार गर्नाका
निमित्त बताइएकोसंप्रदाय) वैष्णवम् (नारदप्रभृतिले लोकोद्धारका-
निमित्त बताइएको संप्रदाय) इति (यस्ताप्रकारले) प्रभिन्ने (फरक-
फरक भएका) प्रस्थाने (मार्गमध्यमा) इदम् परम् (यो श्रेष्ठ छ)
अदः पथ्यम् (यो हितकारी छ) इति च (यसो भनेर) रुचीनाम्
रुचिको=खायशको,) वैचित्र्यात् (विचित्रताहुनाले) ऋजुकुटिलनाना-
पथजुषाम् (सोझार टेढा (वाङ्गा) भएका-नानाप्रकारका-मार्गको-
आश्रयणगर्ने) नृणाम् (जीवहरूका) पयसाम् (पानीका=नदीनाला-
हरूका) अर्णवः इव (समुद्रझै) एकः गम्यः (एउटा पुगिने ठाउँ)
त्वम् असि (हजुर होइवक्सिन्छ) ।

भावार्थ

भगवन् महेश्वर ! संसारीप्राणिहरूलाई मुक्तिपद दिलाउनाका
निमित्त (आफुसंग मिलाउनाका निमित्त) हजुरवाट प्रकट भएका-वेदले
र हजुरका-अंशवाट-उत्पन्नभएका-जैमिनि-कपिल-व्यासप्रभृतिले-रचेका-
शास्त्रहरूले अनेकानेक उपाय (मार्ग) बताइएका छन् । “अदना-

अदना-काम सिद्ध गर्नाका निमित्त अनेक उपाय बताइन्छन् भने परम-
पुरुषार्थस्वरूप-भएको-मुक्तिलाभका निमित्त अनेकानेक उपाय बताइ-
नामा के आश्चर्य ? । उपाय भिन्नभिन्न देखिन्छन् ता पनि तिन्वाट
सिद्ध हुने उपेय (प्राप्य=मुक्ति) एकरूपै हुन्छ । ई उपाय प्राणि-
हरूका रुचि (खायश) र शक्तिको भिन्नभिन्नता बुझेर भिन्नभिन्न
प्रकाशित भएका हुन्, रुचि-र-शक्तिका अनुसार उपायमा (मार्गमा)
चर्यो भने कार्यसिद्धि हुन्छ; अन्यथा कार्यसिद्धि हुदैन । एउटा-व्यक्ति-
लाई सबै-उपाय साध्य पनि हुदैनन्, हितकारी पनि हुदैनन् । यो-
संसार सत्त्व-रज-तम-ई ३ गुणले नित्यसंबद्ध (सँदैमिलेको) छ,
जुन गुण जस्मा अधिक रहेको हुन्छ, त्यो-प्राणी तद्गुणी कहलाउँछ,
अन्तःकरण निर्मल रहनु, ज्ञान बढनु, आरोग्य हुनु, आनन्द मान्नु,
इन्ले सत्त्वगुण बुझाउँछन्, त्यो-गुण अधिक हुने प्राणि सत्त्वगुणी
कहलाउँछ । विविधविषयमा प्रीति गर्नु, नानाप्रकारका-काममा आसक्त
हुनु, ज्यादा तृष्णा गर्नु, इन्ले रजोगुण बुझाउँछन्, त्यो गुण-अधिक
हुने प्राणी रजोगुणी कहलाउँछ । आलस्य-निद्रा हुनु, काम गर्दा प्रमाद
(भूलचुक) हुनु, नजान्नु नबुझ्नु, इन्ले तमोगुण बुझाउँछन्, त्यो-
गुण-अधिक-हुने-प्राणी तमोगुणी कहलाउँछ । प्राणिको रुचि गुण-
अनुसारको हुन्छ । रुचिका विषय अनन्त हुनाले तिन्द्वारा गुणको
परिचय गर्नलाई सबै-प्राणी समर्थ हुदैनन् ता पनि, आहारको रुचि-
द्वारा सबैले आफ्नोआफ्नो प्रधान (अधिक) गुणको परिचय गर्न
शक्तछ, अर्थात् मधुर-शीतल-सरस-गुणकारी-आयु-मनोबल-आनन्द-
बुद्धिबढाउने-आहारमा ज्यादा-रुचि-हुने मानिस सत्त्वगुणी हो, यो
पहिला-दर्जाको छ । पिरो-अमिलो-तिक्रूर-रूखो-छातीपोल्ने-रोगकारी-
दुःखदायक-अति-तातो-आहारमा ज्यादा-रुचि-हुने-मानिस रजोगुणी
हो, यो दोस्रो-दर्जाको छ । वासीतासी-नीरस-गह्वाउने-जुठो-अपवित्र
(माछा-मासु-जाँड-रकसीप्रभृति) आहारमा ज्यादा-रुचि-हुने-मानिस

तेस्रो-दर्जाको तमोगुणी हो × । विचारपूर्वक चल्थो भने तमोगुणी पनि रजोगुणी सत्त्वगुणी हुन शक्तछ, कुसङ्गमा पर्ने गयो भने सत्त्वगुणी पनि आस्ते-आस्ते तमोगुणी हुन आउछ । सत्त्वगुणी (उच्च-दर्जाको अधिकारी) ज्ञानमार्गको द्वारा अति चाडै नै मुक्तिपद पाउन शक्तछ । पूर्णतया अन्तःकरण शुद्ध न भइसकेको सत्त्वगुणी प्राणी योगमार्ग-भक्तिमार्गमा लागेर अल्लिडिलो मुक्ति-पद पाउँछ । मलिन-अन्तःकरण-भएका रजोगुणी-तमोगुणी-प्राणी आफ्नाआफ्ना-अधिकार-अनुसारका कर्ममार्गमा लागेर त्यसद्वारा अन्तःकरण केही शुद्ध भएपछि आफ्ना-गुणानुसारि-रुचिका अनुसार तत्तद्गुण-प्रधानभएका कुनै-देवताको उपासनारूपी-भक्तिमार्ग भेट्दाएर त्यसद्वारा ज्ञानमार्गमा पुगीकन विलम्बका-साथ मुक्तिपद पाउँछन् । आफु तल्लो-श्रेणीका (कर्ममार्गका अधिकारी) भएर पनि विवेकको विचार नगरिकन उच्चश्रेणीका-महात्माहरूको गौरवमा लुब्ध भएर माथिल्ला-श्रेणीमा (ज्ञानमार्गमा) एकदम उफ्रेर चढन चाहने [वर्णाश्रमव्यवस्था तोडेर स्वेच्छाचारी भइयो भने ज्ञानमार्गमा पुगियो भन्ने समुझ भएका, स्वेच्छाचारको तुच्छसुखलाई नै ब्रह्मानन्द संझने, केवल मुखले सोऽहं सोऽहं भन्दैमा ब्रह्मको एकता हाशिल गरिसक्यौं भन्ने, काम-क्रोध-लोभ-मोह-मद-मात्सर्यले ग्रस्त पारिएका] पामरहरू—

‘मजस्तै हुन्’ भन्दै जिनतिन गखो साहस उड्यो
हनुमान्को दर्जा लिन अधिसखो वानर बुड्यो,
भनेजस्तै गरेर कर्ममार्गका अधिकारवाट पनि तलतिर पुग्ने गरि
पछारिन्छन् । अनि काकतालीययोगले तिन्का कुनैजन्मको पुण्य उदायो
भने कुनै-सत्कर्म गर्दछन् र त्यसद्वारा सत्सङ्ग पाएर आस्ते-आस्ते भक्ति-

× अरु अरु प्रकारले पनि गुणहरूको परिचय हुन्छ, गीताको सत्रौं (१७) अध्यायको अर्थबोध चाहिन्छ । साहित्यसंमेलन दार्जिलिङ्गले प्रकाशित गरेको सार्थ गीता हेरे अर्थ बुझिन्छ ।

मार्गमा पुगेर केहीदिन-पछी ज्ञानमार्गमा पुगीकन वल्लवल्ल अतिढिलोगरि मुक्तिपद पाउछन्” यति राम्रोगरि विचार गरेर आफ्ना-गुणानुसारी-रुचिको अनुसार ‘यही मार्ग उत्तम छ, म अनुसारको मार्ग यही हो’ भनी ठमाएर जो-जो प्राणी पूर्वोक्त जुन्-जुन्-मार्गमा लागून् ता पनि टेढा-सोझागतिले चलेका नदीनालाहरू समुद्रमा मिल्न आएझैं ढिलो-चाँडो-यथायोग्यसमयले मुक्तिपदभनेर व्यवहार-गरिने हजुरैमा मिल्न आउछन् । भगवन् ! शङ्कर ! यस्ताप्रकारले विविधमार्गको सृष्टि गरेर संसारीप्राणीको उद्धारगर्ने अनन्तकोटिब्रह्माण्डपति-हजुरलाई कोटि-कोटि नमस्कार छ ।

छाया

क्रिया-ज्ञान-ध्यान-त्रितयपथ तत्तद्भजनका
पथ स्वीकार्गर्ने निजरुचिमुताविक् दृढ गरी ।
ढिलो चाँडो, टेढो-सरल-गतिले पान्थ भगवन् !
हजुर्मानै मिल्छन् हर ! जलधिसा निर्झर-सरी ॥

× × × ×

प्रारम्भदेखी-यहाँसम्मका श्लोकले ईश्वर-सिद्धिको निरूपण गरेर “मन-र-वचनको गोचर नभएका निर्गुण सच्चिदानन्दरूप-ईश्वरको स्तुति गर्न शक्तिदैन ता पनि सगुण-अवस्थामा रहेर, गजचर्म पहिरने, व्याघ्रचर्मको पछ्यौरा ओढने, कपाल (खप्पर) र खट्वाङ्ग (खाटका-खुट्टाको-आकार-भएको-शस्त्रविशेष) र धार-झरेको परशु (वन्चरो) हातमा लिने, सर्वाङ्गमा खरानी घस्ने, बुढोगोरु (नन्दी) मा चढने ईश्वररूप-हजुर्को स्तुति यथाबुद्धि गर्न शकिन्छ, “यस्तो देख्नेमा परमदरिद्र भन्नुपर्ने रूप लिने हजुरले अलीकति दयादृष्टिले हेरिदिँदा पनि अदना-अदना-व्यक्ति

(१) कर्ममार्ग-ज्ञानमार्ग योगमार्ग ई ३ मार्ग । (२) तत्तद्देवताका उपासनाका मार्ग (३) समुद्रमा, (४) जलप्रवाहझैं,

पनि ठुलाठुला संपत्ति पाउँछन्” यहाँ-भन्दा ठुलो ईश्वरत्व के हुन शक्त छ ? यहाँभन्दा उच्चदर्जाको स्तुति पनि के ? हुन शक्त छ । “त्यत्रा-सामर्थ्यवान्-भएर विषयभोग पट्टि विल्कुल विमुख भइकन परमदरिद्र-अवस्था दुनिया-लाई देखाएर “आत्मानन्दीका दृष्टिमा ठुलाठुला-ऐश-आराम तुच्छ हुन जान्छन्, कुनै-आत्मानन्दीलाई विषयभोगले झुलाउन शक्तैन, एसंसारीहो ! आत्मानन्द हाशील गर, त्यस्का-सामुन्ने इन्द्र-पद पनि विल्कुल तुच्छ हो” यस्तो मौनउपदेश दिने हजुरलाई वारंवार नमस्कार गर्दछु” भन्ने आशय लिएर स्तुति गरिन्छ—

(८)

महोक्षः खट्वाङ्गं परशुरजिनं भस्म फणिनः
कपालं चेतीयत्तव वरद ! तन्नोपकरणम् ।
सुरास्तां तामृद्धिं दधति तु भवद्भूषणहितां
न हि स्वात्मारामं विषयमृगतृष्णा भ्रमयति ॥

हेवरद ! (हेवरदाता ! शङ्कर !) तव (परमेश्वररूप-हजुरको) तन्नोपकरणम् (वालवच्चा-कुटुम्ब-पालने सर्जाम्) महोक्षः (ठूलो बुढो-गोरु) खट्वाङ्गं (खाटखुट्टेहतियार) परशुः (वञ्चरो) अजिनम् (हात्ति र वाघको छाला) भस्म (खरानी) फणिनः (सर्पहरू) कपालम् (खप्पर) इति इयत् (यो यत्ति न हो) । सुराः तु (देव-दैत्य-दानवहरू ता) भवद्भूषणहिताम् (हजुरका आँखिभौँले स्थापनागरि-एकी = आँखिभौँका-ईशाराले पैदा-गराइएकी = कृपाकटाक्षले खडाग-रिएकी) ताम् ताम् ऋद्धिम् (तत्तत् समृद्धिकन) दधति (धारण-गर्छन्) स्वात्मारामम् (आफ्नैआत्मामा रमाउने सकसकन) विषयमृगतृष्णा (झूटा-विषयलाई सच्चा संज्ञेर तिन्को भोगगर्ने इच्छा) न भ्रम-यति (घुमाउन (झुक्याउन) शक्तैन) हि (निश्चय) ।

भावार्थ अवतरणैवाट स्पष्ट छ

छाया

बुढो गोरू, खट्वाङ्ग र परशु छाला फणिहरू ,
खरानी खप्पर ई स्मरहर ! ज्यथा हुन् हजुरका ।
नजर्पदा हुन्छन् निधिपति अहो ! निर्जरहरू
निजानन्दी साक्षात् वशगत हुदैन् विषयका ॥

x

x

x

पूर्वोक्तप्रकारले अद्वैतसिद्धान्त देखाएर त्यसैमा दृढनिष्ठा
राखेर पनि स्तुतिमा ओचित्य र द्वैतवादमा अरुचि देखाउदै
स्तुति गरिन्छ—

(९)

ध्रुवं कश्चित् सर्वं सकलमपरस्त्वध्रुवमिदं
परो ध्रौव्याध्रौव्ये जगति गदति व्यस्तविषये ।
समस्तेऽप्येतस्मिन् पुरमथन ! तैर्विस्मित इव
स्तुवन् जिहेमि त्वां न खलु ननु ! धृष्टा मुखरता ॥

हेपुरमथन ! (सगुणस्वरूपले त्रिपुरासुरको नाश गर्ने ! = निर्गुण-
एकाकार-सच्चिदानन्दरूपले मुमुक्षु (मुक्तिचाहनेभक्त) हरूको देहा
दिमा अभिमान छुटाएर [नवद्वार भएको शरीररूपी पुर (नगर) मा
अज्ञानले कल्पनागरिएको आत्मबुद्धिहटादिएर] पुरलाई नष्टपारिदिने
[शरीरको भान हटाइदिने] हे मुक्तिदाता !) कश्चित् (कोही=
सांख्य-योगमार्गमा-लागेको-व्यक्ति जो छ सो) सर्वम् इदम् (सबै यो
संसारकन) ध्रुवम् (ध्रुव=सत्य=सत्=सनातन) गदति (भन्दछ) ।
अपरः (अर्को=सौगतमतावलम्बी जो छ सो) इदं सकलम् (यो सबै
जगत्कन) अध्रुवम् (असत्=क्षणविनाशी) गदति (भन्दछ) परः
(अर्को=तार्किक = नैयायिकप्रभृति जो छ सो) समस्ते (सबै) एत-
स्मिन् (यो) जगति (संसारमा) ध्रौव्याध्रौव्ये ध्रुवत्वं र अध्रुवत्व
कन = सत्त्व र असत्त्व = नित्यत्व र अनित्यत्वकन) व्यस्तविषये

(भिन्नभिन्नवस्तुगत = कहिं ध्रुवत्व, कहिं अध्रुवत्व हुने हिसावका) गदति (भन्दछ) । [अहं तु = म ता] तैः (पूर्वोक्तभनाईले) विस्मित इव (छक्रपरेजस्तो भएको छँदो) त्वाम् (हजुरकन) स्तुवन् (स्तुति [पनि] गर्दो छँदो) न जिह्मेमि (लाज मान्दिन) ननु ! (ओहो !) मुखरता (मुखालेवानीजोछेसो) धृष्टा खलु (ढीटीहुदीरहीछ, पक्का) ।

भावार्थ

सत्कार्यवादी-सांख्यवेत्ताहरू 'अनादि यो जगत् छँदैछ, तोरिमा रहेको तेल तेलिका प्रयत्नले प्रकट भएझैं ईश्वरका प्रयत्नले यो जगत् प्रकट हुन्छ, सृष्टि भनेको त्यही हो, हुदैनभएको चीज ईश्वरवाट पनि वन्दैन, अर्थात् भएका-चीजलाई प्रकट गर्ने सामर्थ्यमात्र ईश्वरमा छ, नभएको-चीज उत्पन्न गर्ने सामर्थ्य ईश्वरमा पनि छैन' भनेर जगत् र त्यस्का व्यञ्जक (प्रकटकर्ता) २ चीज हुन् भन्ने द्वैतभाव खडा गर्दछन् । क्षणिकतावादी सौगत (बौद्ध) हरू 'यावत्कार्य क्षणिक हो, त्यस्को उत्पत्ति क्षणिकविज्ञानधारास्वरूप ईश्वरवाट हुन्छ, त्यस्को स्थिरत्व ईश्वरवाट पनि हुदैन, भनेर द्वैतभावै खडा गर्दछन् । तार्किकहरू "कुनैवस्तुलाई (आकाश-काल-दिक्-आत्मा-मन-पृथिव्यादिपरमाणु लाई) नित्य, अरु वस्तु (पैदाहुने यावत्चीज) लाई अनित्य मानिकन, त्यस्को उत्पत्तिमा ईश्वरलाई निमित्तकारण मान्दछन् र द्वैतभावै खडा गर्दछन् । म भने वेदको सर्वोच्चसिद्धान्तमा (अद्वैतभावमा-संपूर्णजगत् ईश्वरमय हो भन्ने सिद्धान्तमा) दृढविश्वास गरेर रहेको हुनाले तिनिहरूका कुराले छक्क ता पर्दछ्छ, तर अद्वैती (ब्रह्मदेखीभिन्न कहि नदेख्ने) भएर पनि हजुरको स्तुतिगर्न लाज मान्दिन [अद्वैती हूँ भन्ने सकसले स्तोता (स्तुतिगर्ने) स्तुत्य (स्तुतिगरिने) स्तुति (गुणप्रशंसा) ई-वस्तुलाई भिन्न देख्नु हुदैन, भिन्न देख्यो भने त्यो अद्वैतीनै ठहरिदैन, द्वैती ठहरिन्छ 'द्वैती होइन, अद्वैती हूँ,' पनि भन्ने, स्तुति गर्न पनि अघि सर्ने, कस्तो नकच्चरो रहेछ' भनि दुनियाँले

भन्ला भन्ने लाज मलाई लाग्दैन,] भगवन् ! अद्भुतशक्ते ! शङ्कर !
हजुरको भक्त हूँ भन्ने अभिमानले गर्दा म बडो बोलकड हुन गएँ, त्यो-
लोकलज्जालाई यही-मुखालेवानीले निलिदिई [लौ, अद्वैती हूँ, स्तुति
पनि गर्दछु, दुनियाँले जे भन्छ, भनोस्]

छाया

कुनै सत् हो भन्छ, प्रतिपल असत् भन्दछ कुनै
असत्-सत् हो तत्तद्विषयक जगत् भन्दछ कुनै ।
म अद्वैती छकै परछु गरछु स्तोत्र अझ झन्
मुखाले-वानीले निलिसकि सबै लाज भगवन् ! ॥ ❀

+

+

+

‘विष्णुभगवान्को र ब्रह्माजीको उत्कर्ष (चक्चकी) पनि
हजुरकै अनुग्रहले भएको हो’ भन्ने आशयले स्तुति गरिन्छ—

(१०)

तवैश्वर्यं यत्नाद् यदुपरि विरिञ्चिर्हरिरधः
परिच्छेत्तुं यातावनलमनलस्कन्धवपुषः ।
ततो भक्तिश्रद्धाभरगुरु गृणद्भ्यां गिरिश ! यत्
स्वयं तस्थे ताभ्यां तव किमनुवृत्तिर्न फलति ? ॥

❀ यही-अद्वैतसिद्धान्तका अनुभवी जगद्गुरु-शंकराचार्यजीले पनि “हेनाथ !
हजुरको र मेरो वास्तव अभेद (एकता) छ ता पनि,—म हजुरको हूँ, हजुर मेरो
होइन [म हजुरको स्व (भृत्य), हजुर मेरा स्वामी होइवक्सिन्छ, अर्थात्
मेरो र हजुरको स्वस्वामिभावसंबंध छ] समुद्रका तरङ्गको र समुद्रको एकता छ
ता पनि ‘समुद्रको तरङ्ग’ भन्ने व्यवहार ठीक ठहरिन्छ, ‘तरङ्गको समुद्र’ भन्ने
व्यवहार गलत ठहरिन्छ” भन्ने आशयले

“सत्यपि भेदापगमे नाथ ! तवाऽहं न मामकीनस्त्वम् ।
सामुद्रो हि तरङ्गः कचन समुद्रो न तारङ्गः ।”

यस्तो मधुर-उद्गार पटपटी-स्तोत्रमा गर्नुभएको छ ।

हेगिरिश ! (हेकैलासवासिन् ! शङ्कर !) अनलस्कन्धवपुषः
 (अग्निको तेजःपुञ्जमय शरीरभएका = ज्योतिर्लिङ्गस्वरूपले रहेका)
 तव (हजुरको) यत् ऐश्वर्यम् (जुनमहत्त्वकन) स्थूलताकन) परि-
 च्छेत्तुम् (यत्तिरहेछ भनेर जान्नाका निमित्त) यत्नात् (प्रयत्नले
 कोशीसका साथ) विधिः (ब्रह्माजी) उपरि (माथितिर) हरिः
 (विष्णु) अधः (तलतिर) यातौ (गयेका छँदा) यत् (जो)
 अनलम् (समर्थ भएनन् = छेउटुण्पो फेलापार्न शकेनन्) ततः (त्य-
 स्कारणले) ताभ्याम् (ती २ जनाले) भक्तिश्रद्धाभरगुरु (भक्ति र
 श्रद्धाका भारले भारीहिसावसँग) गृणह्याम् (स्तुतिगर्ने भइकन
 स्तुति गर्दै) तस्ये (खडा भइयो, ती २ खडा भए = ती २ ले स्तुतिगर्न
 शके) तव (हजुरको) अनुवृत्तिः (अनुसरण=सेवा) न फलति
 किम् ? (के सफल हुदैन र ? अवश्य सफल हुन्छ) ।

भावार्थ

ब्रह्मा-र-विष्णुको म ठुलो म ठुलो भन्ने झगरा पखो, दुवैजना
 निसाफ माग्न शङ्करजीका हजुरमा पुगे, शङ्करजीले 'जो यो-ज्योतिर्लिङ्ग
 को अन्त (इयत्ता) भेट्दाउला उसैलाई म ठुलो भन्नेछु, भन्नुभयो ।
 ज्योतिर्लिङ्ग साह्रै अग्लो लामू थियो, त्यस्को अन्त लिन ब्रह्माजी
 आकाशतर्फ गए, विष्णु पातालतर्फ गए, हजारौं-वर्षसम्म जाँदा कसैले
 पनि त्यस्को अन्त लिन शकेनन् र लाचार भई शङ्करजीका हजुरमा
 हाजीर भएर दुवैले भक्ति-श्रद्धाले नम्र भइकन स्तुति गरे, ज्योतिर्लिङ्ग
 को अन्त नपाएको हुनाले दुवैजनाको घमण्डटूट्नु-रूपी-ठूलोलाभ पनि
 भयो, खास शङ्करजीको अचिन्तनीय ऐश्वर्य (महत्त्व) को चमत्कार
 पनि देखे, स्तुति गरे पछि प्रसन्न-भएका-शङ्करजीवाट वरदान पनि
 पाए, शङ्करसेवा व्यर्थ हुदैन ।

छाया

हरि ब्रह्मा पत्ताल-गंगन-तिर धेरै दिन डुली
 त्यसै फर्के ज्योतिर्मयहजुरको अन्त नमिली ।

अनि श्रद्धाबद्धाञ्जलि भइ दुवै ती अधि सरे
हजुर्को सेवा लौ किन विफल हुन्थ्यो ? स्तुति गरे ॥

×

×

×

‘शङ्करको किङ्कर (भक्त) हुन शक्यो भने जगत्मा अजय्य
हुन्छ’ भन्ने कुरा इतिहासद्वारा देखाइन्छ—

(११)

अयत्तादापाद्य त्रिभुवनमवैरव्यतिकरं
दशास्यो यद्वाहूनभृत रणकण्डूपरवशान् ।

शिरःपद्मश्रेणीरचितचरणाम्भोरुहबलेः

स्थिरायास्त्वद्भक्तेस्त्रिपुरहर ! विस्फूर्जितमिदम् ॥

हेत्रिपुरहर ! (त्रिपुरासुरकोसंहार गर्ने देशङ्कर !) दशास्यः (रावण जो छ सो) अयत्तात् (प्रयत्न (ठुलोकोशीस) नगरीकन) त्रिभुवनम् (त्रैलोक्यकन) अवैरव्यतिकरम् (वैरभावको कार्रवाईले रहित भएको, दुश्मनीको कामगर्न छाडेको=अर्थात् वैरभावगर्न नशक्ने) आपाद्य (बनाएर) [पनि] यत् (जो) वाहून् (वीसहातकन) रणकण्डूपर-
वशान् (लडाईगर्ने चिलाईका अधीन भएका, अर्थात् लडाईको चिलाई नमरेका) अभृत (धारणगर्दोभयो) । इदम् (यो कुरा) शिरःपद्मश्रेणीरचितचरणाम्भोरुहबलेः (जस्मा चरणकमलको पूजा शिरःपरम्परारूपी कमलले गरिएको छ त्यस्ती) स्थिरायाः (स्थिर भएकी) त्वद्भक्तेः (हजुरका भक्तिको) विस्फूर्जितम् (प्रतापसूचक गर्जनध्वनि = सिंहनाद हो) ।

भावार्थ

भगवन् ! त्रिपुरहर ! हजुरका-भक्तिका-प्रभावको धेरै-विस्तार गरी वर्णन-गर्ने सामर्थ्य ममा छैन—“त्रैलोक्यैलाई पीटपाट पारेर कायल पाउँ पनि रावणका वीसहातको चिलाई मरेन, आफुसमानको कोही जोद्धा पाएको भए त्यस्का हातको चिलाई मर्दथ्यो, सू-इन्द्र-यमराज

प्रभृति-बडेबडे-कट्टर-देवता पनि त्यस्को मुकावलामा अडन शकेनन् ,
चिलाई कसरि मरोस् ? , त्यसैले-गर्दा त्यो वेचैन भएर रहन्थ्यो [कुनै-
अङ्ग चिलायो भने भरपूर नकन्याउन्ज्याल शान्ति मिल्दैन, वेचैनी
रहीरहन्छ, रावणको पनि त्यही हाल थियो] रावण यस्तो-अद्वितीय-
योद्धा जो भयो, त्यस्मा कारण हजुरकी ॐ भक्तिनै हो, आफ्ना शिर
आफैले काटीकाटीकन हजुरका चरणारविन्दमा चढाउने सकसले
त्रैलोक्यमा अद्वितीय-योद्धा हुनु उचितै हो” यत्ति म संक्षेपले विन्ति
गर्दछु ।

* ईश्वरमा लागेको पूर्ण-अनुराग (प्रेम) लाई भक्ति भन्दछन् । “अनुराग
जस्मा गरिन्छ त्यही-पदार्थको स्मरण हुँदा-हुँदा अनुराग-गर्ने व्यक्ति तत्स्वरूप हुन
जान्छ” भनि योगशास्त्रले आफ्नु सिद्धान्त (ध्याता ध्यानले ध्येय हुन्छ भन्ने
कुरा) प्रकट गर्दछ । “अनुराग, रीस, डर, जेले भए पनि निरन्तर-स्मरण गर्नु
भने पनि तत्स्वरूप हुन जान्छ, अनुरागले गोपिनीहरू, रीसले शिशुपाल, डरले
कंस कृष्णस्वरूप भए भनेर पूर्ववृत्तान्त देखाईकन हामीलाई बुझाउनाका
निमित्त, [पूर्वोक्तकुरा अतिप्राचीन-कालका, आफुले-नदेखिएका हुनाले पत्याइ-
दैनन् भन्ने दुर्बुद्धि हटाउनाका निमित्त] डरले कुमालकोटिलाई संज्ञासंज्ञा
कुमालकोटीले लगेर थुनेको भिन्नरूपको किरो थोरै-समयमा कुमालकोटीको रूप
लिन्छ, यो कुरा जस्तै पनि अनुभव गर्ने (देख्न) पाउँछ, अनुरागस्मरण र
द्वेषस्मरण पनि यस्तै हुन्, हेसंसारीहो ! अविश्वास नगर, पूर्ण-विश्वास गरेर
प्रेमकासाथ ईश्वरको स्मरण गर र तिमीहरू पनि ईश्वर हुनेछौ” भनी यावत्पुराण-
हरू भन्दछन् । यही-सिद्धान्तका-अनुसार ‘शङ्करजीमा पूर्ण-भक्ति गर्ने जुनसुकै-
व्यक्ति पनि शङ्करतुल्य भएर आखिरमा शङ्कर हुन आउँछ, शङ्करका भक्तको
प्रभाव शङ्करैको जस्तो हुन्छ । तिनीहरू पहाडलाई मुडकीले धूलो-पार्न शक्तछन्
सातैसमुद्र पीइ-दिन शक्तछन्, ब्रह्माण्डलाई वल्टाउन-पल्टाउन शक्तछन्, तिनका
अगाडी ब्रह्मा र इन्द्र पनि तृणवरावर तुच्छ हुन्छन्’ यस्ता आशय भएका

‘भिन्दन्ति शैलान्, उदधीन् पिबन्ति ब्रह्माण्डपिण्डं परिवर्तयन्ति ।

तृणीकृतब्रह्मपुरन्दराणां किं दुष्करं शङ्करकिङ्कराणाम्’ ॥

इत्यादि-श्लोक शैवसंप्रदायमा पाइन्छन् ।

छाया

त्रिलोकैमा पिष्टा प्रतिदिन दिने बाहुहरूमा
चिलाई चौपटै दशवदनको कायम थियो ।
शिरै काटीकाटी पदकमलको पूजन हुने
हजुर्का सेवाको पुरहर ! करामात बुझियो ॥

×

×

×

‘भक्तिका प्रभावले रावणलाई त्यत्रो प्रतिष्ठा वक्सनु-भएको
थियो, त्यस्ले उद्धतपना गर्न लाग्दा शङ्करजीले आम्ना-चरणको
अङ्गुष्ठद्वारा त्यस्को घमण्डलाई चकनाचूर पारेर कहीं नपाएको
प्रतिष्ठा (घमण्डखण्डन) वक्सीकन आम्ना-प्रभुत्वको दिग्दर्शन
गर्नुभयो, भन्ने आशयले स्तुति गरिन्छ—

(१२)

अमुष्य त्वत्सेवासमधिगतसारं भुजवनं
बलात् कैलासेऽपि त्वदधिवसतौ विक्रमयतः ।
अलभ्या पातालेऽप्यलसचलिताङ्गुष्ठशिरसि
प्रतिष्ठा त्वय्यासीद्भुवमुपचितो मुह्यति खलः ॥

[भगवन् ! शङ्कर !] त्वत्सेवासमधिगतसारं (हजुरका सेवाले
बल प्राप्त गर्ने) भुजवनम् (वीसभुजारूपीवनकन अर्थात् लामा-मोटा-
वलिया वीस-हातकन) बलात् (जवर्दस्तीले) त्वदधिवसतौ (हजुर-
को वासस्थल भएको) कैलासे अपि (कैलासपर्वतमा पनि) विक्रम-
यतः (पराक्रमी गराउन, (अर्थात् कैलासपर्वत उखेल्न) लागेका)
अमुष्य (त्यो रावणको) त्वयि (हजुर) अलसचलिताङ्गुष्ठशिरसि
[सति] (अलिअलि (मन्दमन्द) चलेको छ अङ्गुष्ठाग्र जस्का
यस्ता भइवक्सिएमा, अर्थात् सुस्त २ अङ्गुष्ठाग्र चलाउन लागी-
वक्सेका वेलामा) पातालेऽपि (पातालमा पनि) अलभ्या (पाइन
नशकिने) प्रतिष्ठा (इज्जत) आसीत् (हुँदो भयो) खलः (दुष्ट जो

छ सो) उपचितः (वढेको छँदो) मुह्यति (मूढ (कर्तव्यज्ञानशून्य)
हुन्छ) ध्रुवम् (निश्चय = पक्का) ।

भावार्थ

त्यसरी भक्तिप्रभावले प्रतापी भए पछि त्यो रावण संतुष्ट भएन, आफ्नु प्रतिष्ठा उत्तरोत्तर बढेस् यस्तै धुन त्यस्का हृदयमा घुस्न गयो, महत्वाकांक्षा बढनु खराब ता होइन, तर त्यो सीमाबद्ध छुन्ज्याल-मात्र असल हुन्छ, अन्यथा त्यो लोकमा वदनामीको कारण हुन आउँछ, महत्वाकांक्षाको वेग रोक विचारवान् खान्दानीमहापुरुष-हरूमात्र समर्थ हुन्छन्, रावणले महत्वाकांक्षाको त्यो वेग रोक शकेन, प्रतिष्ठा (इज्जत) बढाउँछ् भनेर जोरीखोज्दै पाताल पुग्यो, शङ्कर-भक्तशिरोमणि-ब्राणासुरका-बाबु-विष्णुभक्तशिरोमणि-बलि-दैत्याधि-राज-को राज्य (पाताल) मा त्यस्ले ठूलोप्रतिष्ठा (मामूली दश टाउके वीसहाते कीरो हो भन्ने इज्जत) पायो ! घमण्डरूपी-वादल-परेका त्यस्का आँखा अझ खुलेनन्, कैलासपर्वतलाई उखेलेर लंकामा राखे भने प्रतिष्ठा ठूलो हुनेछ भनेर त्यो-रावण शंकरानुग्रहले-बलवान्-भएका २०हात लगाएर कैलासपर्वत हल्लाउन लाग्यो, पर्वत खूब हल्यो, पर्वत निवासी-प्रमथगणहरूमा हल्लखल्ल मच्चियो, आकस्मिक-भयानक-भूकम्प का भ्रान्तिले भयकम्पित भएकी-पार्वतीजीले शङ्करजीलाई अँगालो हाल्न पुग्नभयो, सर्वज्ञ (भगवान्शङ्करजी) ले यो दुर्घटनाको कारण बुझ्नभयो र पाउका बुढाऔँलाले पर्वत थिचि-दिनु-भयो, पर्वतउचाल्न यता र उती छरिएका वीसहातमध्ये केहीहातलाई किचतै त्यो-पर्वत आफ्नु-साविक-ठाउँमा वस्यो र अचल भयो, हात किचिदा खपि-नशकिने-पीडाले रावण चिच्याउन लाग्यो, वस ! रावणको रहर पुग्यो, पातालमा पाएको-भन्दा ठूलो प्रतिष्ठा पायो, चिच्याईचिच्याईकन वल्लवल्ल ज्यान जोगायो । महत्वाकाङ्क्षाको सीमा नियमित गर्नुपर्दो-रहेछ

भन्ने कुरा दुनियालाई बुझायो, आफ्नी दुर्जनतालाई अँध्यारा-
भएका-दशैमुखले धिक्कार गर्दै लड्का तर्फ आयो ।

छाया

बदौलत् जस्का लौ ! सकल भुज पक्का प्रबल छन्
उनैका तिन्लेनै भवनतिर धक्का दिन पुग्यो ।
पुग्यो औँलै द्वारा हर ! रहर त्यस्को, अधम जन्
उधुम् गर्छन् उन्कै उपर उपकारी जउन छन् ॥

×

×

×

अघिल्ला-श्लोकमा शङ्करजीका-अनुग्रहद्वारा प्रचण्डप्रतापी
भएका रावणको मदान्धता-रूपी-दोषले अवनति (प्रतिष्ठाहानि)
देखाइयो, अब सर्वदा-सदा-शङ्करजीमा नम्र-रहने बाणासुरको स्थिर-
उन्नति (प्रतिष्ठावृद्धि) देखाइन्छ—

(१३)

यदृद्धिं सुत्राम्णो वरद ! परमोच्चैरपि सती-
मधश्चक्रे बाणः परिजनविधेयत्रिभुवनः ।
न तच्चित्रं तस्मिन् वरिवसितरि त्वच्चरणयो-
र्नकस्या उन्नत्यै भवति शिरसस्त्वय्यवनतिः ॥

हेवरद ! (वरदायक ! शंकर !) परिजनविधेयत्रिभुवनः (नौकर-
चाकरझैँ आज्ञाकारी भएको छ त्रैलोक्य जस्का यस्तो, अर्थात् त्रैलोक्य-
विजयी भएको) बाणः (बाणासुर जो छ सो) परमोच्चैः (अत्यन्त
ऊँची) सतीम् अपि (भएकी पनि) सुत्राम्णः (इन्द्रकी) ऋद्धिम्
(धनजनप्रभृतिको चक्चकीकन) अधः चक्रे (होचो पादों भयो,
अर्थात् जित्तोभयो) त्वच्चरणयोः (हजुरका पाउको) वरिवसितरि
(सेवक भएका) तस्मिन् (त्यो-बाणासुरका हकमा) तत् (त्यो कुरा)
न चित्रम् (आश्चर्य होइन) त्वयि (हजुरमा) शिरसः (शिरकी)

अवनतिः (निहुराई जो छे सो) कस्यै उन्नत्यै (कुन्-उन्नति सिद्ध
गर्नाका निंति) न भवति (खडा रहँदिन ?) ।

भावार्थ

खासचतुर्बाहु-भगवान्-विष्णुलाई द्वारपाल पारेर राखने भगवद्भक्त
शिरोमणि-दैत्याधिराज-वल्लिका-छोरा-बाणासुरले गम्भीर-धीर-प्रकृति
लिएर निरवच्छिन्न हजुरको सेवा गरेको हुनाले ऊ इन्द्रभन्दा बढता
ऐश्वर्यवान् र त्रैलोक्यैले हातजोरेर सेवागर्नु-पर्ने महा-भाग्यवान् भए ।
भगवन् ! वरद ! शङ्कर ! हजुरका चरणयुगलको प्रेमपूर्वक सेवा गर्ने
भएका तिन्का हकमा यो-कुरा आश्चर्यकारक (छक्क पारिदिने) छैन,
हजुरका चरणमा शिर निहुराए पछि सबै-भन्दा-ऊचो को भएको
छैन र ? ।

छाया

पुरन्दर्को अग्लो-विभव पनि होचो गरि-दिने
धुरन्धर्भौ बाणासुर किन जगत् विस्मित भयो ? ।
लिई सच्चा प्रेम स्मरहर ! हजुर्मा निहुरने
सबै-भन्दा उच्चा भइकन रहन्छ स्थिति छ यो ॥

+ + + +

समुद्रमथनका-समयमा समुद्रवाट पहिले पैदा भएका-हाला-
हल (कालकूट) विपले सारा-देवदैत्यदानवहरूलाई प्राणान्तिक-

* अत एव द्वापरयुगमा आफ्ना-नाति-अनिरुद्धलाई कैदी गराएवापत
श्रीकृष्णभगवान्ले बाणासुरसँग युद्ध गर्नुभयो ता पनि, त्यस्का-ऊपर शंकरजीको
पूर्ण अनुग्रह रहेको बुझनुभयो, आफुले वल्लिराजाका ढोकामा पहरा दिएझैं,
त्यस्का ढोकामा शंकरजीले पहरा दिने-गरेको समेत थाहा पाउनुभयो र मनमनमा
प्रसन्न भइकन “अव यो दैत्यराज शंकरप्रेमी मजस्तै भएछ, यस्ले जगद्विजय
गरिसक्यो, अव यस्लाई यतिका (१०००) हात चाहिँदैनन्” यस्तो विचार
गरीकन त्यस्का ९९६ हात काटिदिएर चतुर्बाहु तुल्याईकन आफ्नुसंधी वनाएर
आफ्ना नाति-अनिरुद्ध र नातिनीबुहारी-उषालाई साथ लिई खुशीसाथ द्वारकातर्फ
फिर्ता हुनुभएको हो ।

कष्ट दीएको-बेलामा जगत्प्रलयकारी त्यो-विषलाई जम्मै निलि-
दिएर आफु सन्तप्त-लाञ्छित भइकन पनि जगत्कल्याण गर्ने व्रत
लाई कायम पारेर “शङ्कर” भन्ने आम्ना नामलाई यथार्थ गरा-
उने करुणासागर-श्रीसदाशिवजीको इतिवृत्त संक्षेप स्तुति गरिन्छ-

(१४)

अकाण्डब्रह्माण्डक्षयचकितदेवासुरकृपा-
विधेयस्याऽऽसीद्यस्त्रिनयन ! विषं संहतवतः ।
स कल्माषः कण्ठे तव न कुरुते न श्रियमहो !
विकारोऽपि श्लाघ्यो भुवनभयभङ्गव्यसनिनः ॥

हेत्रिनयन ! (हेत्रिलोचन !) अकाण्डब्रह्माण्डक्षयचकितदेवासुर-
कृपाविधेयस्य (वेमौकैमा ब्रह्माण्डको नाश हुनलागेकाले भयभीत-
भएका देवदैत्यहरूका ऊपरमा उठेका-करुणाका वश परेका, त्यस्ता
देवदैत्यलाई वचाउनाका निंति दया-गर्ने भएका) [अत एव] विषं
(त्यो-विषकन) संहतवतः (संहारगर्ने अर्थात्-जम्मै-पिइदिने भएका)
तव (हजुरका) कण्ठे (गलामा) यः (जो) कल्माषः (कालोनीलो-
दाग) आसीत् (भएको थियो) सः (त्यो दाग) श्रियं (शोभाकन)
न कुरुते न (गर्दैँन भन्ने कुरा छैन, अर्थात् अवश्य गर्दछ) अहो !
(आश्चर्यहो) [अथवा] भुवनभयभङ्गव्यसनिनः (संसारको-भय-
भञ्जनगर्ने-लत-लिने-सकसको) विकारः अपि (विकार (खराबी)
पनि) श्लाघ्यः (तारीफै-गर्ने-लायक हुन्छ) !

भावार्थ

“संसारको हित गर्नलाई स्वार्थ छाडेर (आफु विग्रौंला भन्ने
डर नमानिकन) कटिबद्ध (तयार) भइकन आफ्नो कर्तव्य (संसार-
हित) मा तल्लीन हुन गएका-सकसमा लोकदृष्टिले निन्दनीय भएको
कुनै-दाग लाग्न गयो भने पनि त्यो-दाग बुद्धिमान्का-दृष्टिमा दाग
ठहरिदैन, वरु अलङ्कार संक्षिप्त र आदरणीय हुन जान्छ” । यो
कुरामा दृष्टान्त र प्रमाण नीलकण्ठजी र उहाँको कण्ठ छ ।

ज्जाया

परे आपत्मा ई सुरहरू, मरे लौ, भनि हरे !
 हजुलें हालाहलू पनि पिउनु भो हर्षित भई ।
 गला त्यस्तो दागी भइकन गयो देखिन भलो
 भलाईका लागी कहिं परि-दिने दाग छ भलो ॥ ❀

+ + + +

‘ब्रह्माण्डविजयी-भएको कामदेव शङ्करजीका हजुरमा परा-
 जितमात्र होइन की भस्मीभूत पनि हुन गयो’ भन्ने आशय लिई
 स्तुति गरिन्छ—

(१५)

असिद्धार्था नैव कचिदपि सदेवासुरनरे
 निवर्तन्ते नित्यं जगति जयिनो यस्य विशिखाः ।
 स पश्यन्नीश ! त्वामितरसुरसाधारणमभूत्
 स्मरः स्मर्तव्यात्मा न हि वशिषु पथ्यः परिभवः ॥

हेईश ! (हेईश्वर !) सदेवासुरनरे (देवता-दैत्य-मनुष्यले सहित-
 भएका) जगति (जगत्मा) नित्यं (सर्वदा) जयिनः (विजयगर्ने-
 भएका) यस्य (जस्का) विशिखाः (बाण जो छन्सो) असिद्धार्थाः
 (कार्यसिद्ध न भएका छँदा) कचिद् अपि (कहीं पनि कहिल्यै पनि)
 नैव निवर्तन्ते (फर्कदैफर्कदैनन्) सः स्मरः (त्यो कामदेव) त्वाम्

* दयामहासागर-शङ्करजीले जगत्कल्याणका निमित्त त्यो काला कूट (हाला
 हल) विपलाई हातमा लिए-पछि अनन्तशक्तिमान् अभिन्नरूप-दशरथनन्दनजी-
 लाई संझनु भयो र “श” उच्चारण गरि मुख बाएर त्यस्लाई मुहारमा हाल्नु-
 भयो, अनि “म” उच्चारण गरि मुहार वन्द गरेर त्यस्लाई निल्लु-भयो, ननिल्ल-
 न्ज्याल् त्यो विपले गलामा आफ्नो प्रभाव देखाईहाल्यो, शंकरजी नीलकण्ठ
 हुनुभयो, रामनामका दुवै अक्षरको उच्चारण पूर्ण-हुँदा-खेरी त्यो-विप पेटमा पुगेर
 हजम भयो, त्यही-नीलोदागलाई सारासंसारले खूब राम्रो मान्यो र शंकरजीलाई
 श्रीकण्ठ भन्न लाग्यो, नीलकण्ठ-पदवीवाट श्रीकण्ठ-पदवीमा पुगेका शंकरजी
 मृत्युञ्जय हुनुभयो । लोककल्याणगर्ने-व्रतको प्रभाव यस्तै हुन्छ ।

(हजुरकन) इतरसुरसाधारणम् (अरु-देवता-जस्तो-मामूली) पश्यन्
(देख्तो (संझदो) छदो) स्मर्तव्यात्मा (स्मरणगर्नमात्रशकिने देखन-
नपाइने छ शरीर जस्का यस्तो, अर्थात् भस्मीभूत) अभूत् (हुँदोभयो)
वशिषु (जितेन्द्रियहरूकाहकमा) परिभवः (धर्षण = हेप्रेकारवाई)
न पथ्यः (हितकारी छैन) हि (पक्का) ।

भावार्थ

‘बलवान् छु, पराक्रमी छु, भन्ने दिमाग लिएर अर्कालाई हमेशा
हेप्र लाग्यो भने एकदिन-एकदिन जवर्दस्तका फेला परेर ध्वस्त हुन्छ,
जस्तोसुकै ठुलोसामर्थ्य होस् ता पनि जितेन्द्रिय-शान्त-तपस्वीहरूमा
धर्षण (हेप्रेकाम) गर्नु हुदैन, तपस्वीहरू हेर्दाखेरी झुमेझामे देखि-
न्छन् ता पनि तिन्मा अनौठा आभ्यन्तर तेज रहेको हुन्छ, तिनिहरू
रिसाउनु पनि पर्दैन, केवल तिन्का-ऊपर अत्याचार-मात्र हुन-गयो
भने विना-प्रेरणा त्यो-तेज धपक्क बल्दछ र अत्याचारीलाई भस्म पार्दछ’
यो-कुराको विचारै नराखेर कामदेवले शङ्करजीका ऊपर अरु-मामूली-
देवता-सरह बाणप्रहार गर्न खोज्दा जगत्को स्मरण-गोचर भएर रहनु-
पछो, दृष्टिगोचर भएर रहन पाएन, वशिजनशिरोभूषणका उपरको
धर्षणले कल्याण सर्वथा गर्दैन ।

छाया

अनश्वर-सामर्थ्य स्थिर गरि लिने विश्वविजयी
ति जस्का फिर्दैनन् शरनिकर सिद्धार्थ नभई ।
स्मर स्मर्तव्यै भो उहि हजुरको लोचन परी
कसैको होला ? लौ ! कुशल वशिमा धर्षण गरी ॥

×

×

×

×

“ईश्वरका-वरदानले सन्ध्याकालमा अत्यन्त-बलवान् भएर
सारासंसारलाई मार्न-खोज्ने एउटा चिरञ्जीवी-दुष्टराक्षसलाई (काला-
सुरलाई) मोहित पारेर जगत्को रक्षा गर्नाका निती शंकरजी

प्रतिदिन साँझका वेलामा अत्यन्तठुलो-अग्लो-विचित्ररूप लिएर ताण्डव (उद्धतनृत्य) गर्नुहुन्छ । संसारमा अरू-कसैले गर्न-नशकिने अद्भुत-अति-राम्रो-त्यो-ताण्डव हेर्दाहेदमा साँझ वित्तछ र त्यो राक्षस जगत्को संहारगर्न नशक्रे दुर्बल हुन-जान्छ ” यस्तो पौराणिकवृत्तान्त, अथवा आफुले पूर्वजन्ममा (गन्धर्वको अवस्थामा) अनुभव गरेको (देखेको) वृत्तान्त संज्ञेर पुष्पदन्ताचार्य प्रेमको गुलावीठट्टा गर्दै स्तुति गर्दछन्—

(१६)

मही पादाघाताद्रजति सहसा संशयपदं
पदं विष्णोभ्राम्यद्भुजपरिघरुग्णग्रहगणम् ।
मुहुर्द्यौर्दौस्थ्यं यात्यनिभृतजटाताडिततटा
जगद्रक्षायै त्वं नटसि ननु वामैव विभुता ॥

हेईश ! (हेईश्वर!) मही (पृथिवी जोछि न्सो) पादाघातात् (पाउको चोटपर्नाले = जोरसँग कुल्चिनाले) सहसा (झट्टै नै) संशयपदम् (संशया-वस्थाकन = रहन्छिन् कि रहन्नन् भन्ने सन्देह गर्नुपर्ने हालतकन) व्रजति (प्राप्तहुन्छिन्) विष्णोः पदम् (विष्णुपद (आकाश) जो छ सो) भ्राम्यद्भुजपरिघरुग्णग्रहगणम् (घुम्नलागेका-परिघ (मुसलाकारशस्त्र-विशेष) जस्ता (लामामोटा) भुजाले-रुग्ण (घोचियेका) छन्-ग्रह-गण-जस्सा-यस्तो, अर्थात् लामा-लामा-हाथ ठाडा पारेर हल्लाउदा-खेरी घोचियेर व्याकुल भएका ग्रहगणले युक्त भएको) भवति (हुन्छ) । अनिभृतजटाताडिततटा (चञ्चलभएका (खूबहल्लेका) जटाले-ताडनागरिएका (ठोकियेका) छन् तट (प्रान्तभाग = छेउ) जस्का यस्तो, अर्थात् जटा झट्कारिदाखेरी दशै-तर्फ चोटपर्ने अवस्थामा पुगेको) द्यौः (स्वर्ग जो छ सो) दौःस्थ्यम् (दुरवस्था (खराब हालत) कन) याति (प्राप्त हुन्छ) । त्वम् (हजुर) जगद्रक्षायै (जगत्को रक्षा गर्नाका निमित्त) नटसि (नाचनुहुन्छ = ताण्डवनृत्य गर्नुहुन्छ) ननु ! ईश ! (हेईश्वर!) विभुता (प्रभुत्व जो छ सो) वामा एव ? (टेढै हुन्छ की ? कसो हो ?)

भावार्थ—

भगवन् ! भोलानाथ ! हजुरभने लोकरक्षा गर्दछु भनेर ताण्डवनाच गर्न थाल्नुहुन्छ, मजस्ता भुच्चुकभने पहिला-झमटमा मूर्खताकाप्रभावले, “हजुरका कुर्कुचाका ठक्करले पृथ्वीमाता डगमगाउँदै छियाछिया हुन लाग्दछिन्, भएन के पृथ्वीतलको रक्षा ? । हजुरले लामालामा हात हल्लाएर नाच्ता आकाशका ग्रहहरू वरावर घुम्दै आकुलव्याकुल हुन्छन्, भएन के अन्तरिक्षलोकको रक्षा ? । हजुरका छुरिएका जगटाका झट्काले स्वर्गलोकमा स्थिर भएर कोही अड्न शक्तैनन्, भएन के स्वर्गको रक्षा ?” । यस्ताप्रकारले आक्षेप गर्न खोज्दछन्, तदनुसार प्रभुत्वमा वामाचारिता (उल्टोकाभर्गुरूपदोष) को आरोप पनि गर्न लाग्दछन् । भगवन् ! हजुरका लोताण्डवलीलाको स्मरणमात्र गर्दा पनि मूर्खता हट्न जान्छ र “एउटा ठूलो-आपत्तिको निवारण गर्दाखेरी बीचबीचमा सानातिना आपत्ति परि-आउँछन्, राजामहा-राजाहरू आफ्नामुलूकमा प्रजाकाऊपर कुनैअत्याचारीले गरेको-अत्याचाररूपो-ठूलो-आपत्ति हटाउनाका निमित्त जब दौडाहा गर्दछन्, त्यस समयमा यत्रतत्र प्रजाहरूमा राजामहाराजाका सवारीको ठुलै धक्का पर्दछ, प्रजाहरू त्यो धक्कालाई खुशीसाथ वर्दास्त गरेर ठुलो आपत्ति हटाउन आएका-राजामहाराजाहरूको श्रद्धा-भक्तिका साथ स्वागत गर्दछन्, ‘प्रभुत्वले सानातिना दुःख दियो ता पनि आखीरमा हाम्रो कल्याण गर्नेछ’ भनेर प्रसन्न रहन्छन्, तिन्को संकल्प पनि सिद्ध हुन्छ, अत्याचारीका अत्याचारको आपत्तिलाई राजामहाराजाहरूले हटाइ दिन्छन् । त्यस्तै सारासंसारको संहार-हुने दुर्घट-समयमा जगद्भक्षक-कालासुरलाई छकाउनाका निमित्त प्रतिदिन त्यत्रो-परिश्रम स्वीकार गरेर शङ्करजी ताण्डवनृत्य गर्नुहुन्छ, त्यो-नृत्य गर्दा बीचमा परि-आएका आपत्तिलाई आफ्नाप्रभुत्वले हटाइदिनुहुन्छ [पृथिवी-ग्रह-स्वर्गवासीहरू फेरी जस्ताकोतस्तै हुन आउँछन्] एकछिन्को मामूली

दुःख सहेर प्राणहरणगर्ने-महादुःखवाट वच्न पाए पछि प्रभुत्वका ऊपर
उल्टोकामगर्ने भन्नेदोष (खोट) लाउनु हुदैन” यस्तो सद्विचारको
उदय हुन जाँदा, “धन्य ! दया !, धन्य प्रभुत्व !, धन्य शङ्कर !”
यस्तो उद्गार निस्कन लाग्दछ ।

छाया

ग्रह व्याकुल् हुन्छन् भुजपरिघले घोचिन गई
धरा धर्मरुहुन्छिन् परि चरणको चोट ननिको ।
जटाका झट्काले त्रिदिवैतिर हुन्नन् स्थिर कुनै
यही ताण्डव होला सकलहित हो की ? प्रभुजिको ॥

× × × ×

भगवती-भागीरथीको वेग थाम्नाका निमित्त प्रकट गरि-
वक्सेका विशालमूर्तिको महत्त्व संझेर स्तुति गरिन्छ—

(१७)

वियध्यापी तारागणगुणितफेनोद्गमरुचिः
प्रवाहो वारां यः पृषतलघु दृष्टः शिरसि ते ।
जगद् द्वीपाकारं जलधिवलयं तेन कृतमि-
त्यनेनैवोन्नेयं धृतमहिम दिव्यं तव वपुः ॥

[हेईश !] तारागणगुणितफेनोद्गमरुचिः (ताराहरूका समूहले
बढाएको छ फेन (फीज) का उद्गमको (उठानको) शोभा जस्का
यस्तो, अर्थात् ताराहरू मिसिन आउँदा फीज बढेको जस्तो देखिने)
वियध्यापी (आकाशभरी फैलिएको) यः (जो) वाराम् (जलको)
प्रवाहः (प्रवाह जो छ सो) ते (हजुरका) शिरसि (शिरमा)
पृषतलघु (जलविन्दुजत्तिकै सानु) दृष्टः (देखियो) । तेन (त्यही-
जलप्रवाहले) जगद्द्वीपाकारम् (जगत् (भूलोक) नै छ द्वीप (टापू)
को आकार भएकोजस्मा (जम्बू-प्लक्ष-शाल्मलिआदिगरेका ७ द्वीपलेयुक्त

(१) मुसलाकार भएका लामालामा-मोटामोटा हातले (२) स्वर्गतिर

भएको) जलधिवलयम् (सातसमुद्रको घेरा) कृतम् (बनाइयो) ।
अनेन एव (यहीकुराले) धृतमहिम् (धारणागरेको छ महत्त्व जस्ले
= अति ठूलो पारिएको) तव (हजुरको) दिव्यम् (अलौकिक भएको)
वपुः (शरीर जो छ सो) उन्नेयम् (अनुमानगर्न याग्य) [अस्ति = छ] ॥

भावार्थ

भगवन् ! महादेव ! राजा-भगीरथको-प्रार्थनानुसार गङ्गावतरण
का समयमा (ब्रह्मलोकाबाट-पृथ्वीतलमा गङ्गाजी बडोवेगले झर्न-लागेका
वेलामा) आकाशव्यापी-भएको, ठाउँठाउँमा तारागणमिसिँदा फीज
वढेको होकी भन्ने भान पार्ने, गङ्गाजीका-जलका-अतिठूलो-प्रवाहलाई
हजुरले जटामा धारणा गरिक्निस्यो, त्यती ठुलो त्यो जलप्रवाह
हजुरका शिरमा एउटा-जलबिन्दुजत्तिकै सानु देखियो ! । भगवन् !
हजुरका जटामा त्यति-सानु-देखिने त्यही-जलप्रवाहले पृथ्वीमा उत्रे
पछि अगस्त्यमहामुनिले पिएर सुकाइदिएका ७ सातसमुद्रका ७ खाल्डा
भरिदिएर जम्बूद्वीप पृक्षद्वीपआदिगरेका ७ द्वीपका ७ हत्ता (सीमाना)
बनाइदियो, त्यत्रो-जलप्रवाह जस्का-शिरमा बिन्दुरूप भयो, त्यो-हजुरको
गाथ कत्रो रहेछ भनेर अनुमान ता गर्नुपर्ने हो, तर अनुमान गर्न
कस्को ताकत पुग्दछ र ? । धन्य महादेव !

छाया

करोडौँ-ताराले गरिकन बडो फेनिल हुने
ठुलो धारा जल्को शिरविच जहाँ बिन्दु गनियो ।
बने त्यस्ले हत्ता जलनिधिहरू द्वीपहरूका
मैहत्ताको पत्ता प्रमथपतिको खूब बुझियो ॥

×

×

×

“त्रिपुरासुरको दाहगर्दा हजुरले बडो आडम्बर (ढाँचा)
गर्नु भयो, इच्छामात्रले पनि त्योत्रिपुरासुररूपी-तृण डढाउन शक्नु-

(१) फीजधेरै भएको (२) महत्त्व = ठूलोपनाको

हुन्ध्यो, अरुदेवताका-अगाडी ल्यो असुर प्रचण्डपराक्रमी दुर्जय भए पनि अनन्तशक्तिमान्-ब्रह्माण्डकोटिसंहारकर्ता-महारुद्र-हजुरका अगाडी तृणतुल्यै हो । यो-आडम्बर-गर्नाको केही जरूरत नभए पनि लहडैलहडले 'कर्कलालाई वञ्चरो' भन्ने उखान चरितार्थ गराउनु-भएकोमात्र हो" यो आशयले स्तुति गरिन्छ—

(१८)

रथः क्षोणी यन्ता शतधृतिरगेन्द्रो धनुरथो
रथाङ्गे चन्द्राकौ रथचरणपाणिः शर इति ।
दिधक्षोस्ते कोऽयं त्रिपुरतृणमाडम्बरविधि-
विधेयैः क्रीडन्त्यो न खलु परतन्त्राः प्रभुधियः ॥

[हेईश !] त्रिपुरतृणम् (त्रिपुरासुररूपी-तृणकन (दिधक्षोः (डडाउन-आँट्ने-भएका) ते (हजुरको), क्षोणी (पृथिवी) रथः (रथ वनिन्) शतधृतिः (ब्रह्माजी) यन्ता (सारथि वने) अगेन्द्रः (पर्वतराजसुमेरु) धनुः (धनु वन्यो) अथो (अनि) चन्द्राकौ (चन्द्र सूर्य २) रथाङ्गे (२ पाङ्ग्रा वने) रथचरणपाणिः (चक्रधर-विष्णुभगवान्) शरः (बाण वने) इति (यस्ताप्रकारको) अयम् (यो) आडम्बरविधिः (ढाँचाकोविधिविधान) कः (क्या हो ? बुझ्न मुस्किल पछ्यो) [अथवा बुझियो बुझियो] विधेयैः (आफ्ना-आज्ञाकारी-भएकाव्यक्तिले = तिन्लाई उपकरण बनाएर) क्रीडन्त्यः (खेल-वाडगर्न लागेका) प्रभुधियः (प्रभु (सामर्थ्यवान्) का बुद्धिहरू) परतन्त्राः न (परतन्त्र हुदैनन्, अर्थात् स्वच्छन्दताले रहन्छन्) खलु (निश्चय) ।

भावार्थ—

सामर्थ्य-पूर्ण-भएका-शङ्करजीले “त्रिपुरासुरलाई मार्नु पछ्यो, यो खूब चम्कन लाग्यो, लौ पृथ्वी ! तिमि रथ वन, ब्रह्माजी ! तिमि सारथि वन, गिरिराज ! सुमेरु ! तिमि धनु वन, चन्द्र ! सूर्य ! तिमि २जना २ पाङ्ग्रा वन, विष्णो ! तपाईं बाण वन्नुहोस्,” भनेर

सवैलाई तत्तत् रूप बनाएर ढाँचाका-साथ त्रिपुरासुरलाई मारेका वृत्तान्त बाट उहाँको लहडीस्वभाव बुझनुपर्दछ, त्यत्रा-देवताहरूलाई त्यसरी मन्परीगरी जोत्न शक्ती सकसले जावो-त्रिपुरासुरलाई त्यसैमान्न शक्नु-हुन्नथ्यो ? र त्यो-विधिविधान गर्नुपर्दथ्यो ? आफ्ना-आज्ञाकारी-सेवकहरूलाई साथमा लिएर सानातिना-काममा पनि ठूलो हैसे ! होष्टे ! गर्ने चलन् प्रभुहरूमा रहेकै हुन्छ, त्यत्तिले गर्दा प्रभुहरूमा खोट लाग्नु हुदैन, प्रभुत्वको शोभा त्यसैमा छ ।

छाया

धरा-ब्रह्मा-मेरुक्षितिधर-रवीन्दुद्वय-हरी
रणस्यन्दनी^१ कोचवान्^२ धनुष दुई पाङ्गा शौर गरी ।
हर्जुका खेलवाडको लहड मनमाने गरि बढ्यो
बडो आडम्बले त्रिपुरतृण त्यस्मा परि डढ्यो ॥

×

×

×

×

‘भगवान्-वैकुण्ठपति-विष्णुले पनि प्रगाढ-भक्तिद्वारा शंकरजी-लाई प्रसन्न पार्दा सुदर्शन चक्र पाउनु भयो र लोकरक्षारूप आफ्नो कर्तव्यको पालन गर्न समर्थ हुनुभयो’ भनेर स्तुति गरिन्छ—

(१९)

हरिस्ते साहसं कमलबलिमाधाय पदयो-
र्यदेकोने तस्मिन् निजमुदहरन्नेत्रकमलम् ।
गतो भक्त्युद्रेकः परिणतिमसौ चक्रवपुषा
त्रयाणां रक्षायै त्रिपुरहर ! जागर्ति जगताम् ॥

हेत्रिपुरहर ! (हेत्रिपुरासुरदाहक ! शङ्कर !) हरिः (विष्णु-भगवान् जो छन्सो) ते पदयोः (हजुरका २ पाउमा) साहसम्

(१) युद्धरथ । (*) सारथि ।

(हजारसंख्या भएको) कमलबलिम् (कमलका फूलले गरेको पूजा-
कन) आधाय (चढाएर) तस्मिन् (त्यो कमलबलि) एकोने [सति]
(एउटा कम्ति भए छँदामा = एउटा नपुगेमा) निजम् (आफ्नो)
नेत्रकमलम् (नेत्ररूपीकमलकन = कमलैजस्तो सुन्दर-भएको नेत्रकन)
यत् (जो) उदहरत् (उखेल्दाभए = उखेलेर चढाउँदा भए) । चक्र-
वपुषा (सुदर्शन चक्रका स्वरूपले) परिणति (परिणामकन = रूपान्तर-
ग्रहणरूप-कर्म-कन) गतः (प्राप्त भएको) असौ (त्यो) भक्त्युद्रेकः
(भक्तिको अतिशय (आधिक्य) जो छ सो) त्रयाणाम् (तीनै)
जगताम् (जगत्को) रक्षायै (रक्षा-गर्नाका निमित्त) जागर्ति (जागा
भइरहेको छ) ।

भावार्थ—

वैकुण्ठपति-भगवान्-विष्णुले भक्तिका-साथ शङ्करजीको पूजनमा
हजारकमल चढाउँछु भन्ने संकल्पका अनुसार अरु-उचित-उपचार र
गनेका हजार-गोटा कमलकाफूल तयार गरि आसनमा राज भएर
पूजाको आरम्भ गर्नुभयो, शंकरजीका १।१ नामले १।१ फूल-चढा-
उँदा हजारनामलाई एउटा फूल पुगेन [भक्तिको र नियमनिष्ठाको
परीक्षा लिनाका निमित्त (न पुगे-पनि भइगो भन्छन् कि ?, आसन
छाडेर फूल खोज्न दौडन्छन् कि ?, वीचैमा बोलेर कसैलाई फूल ल्याउन
अह्वाउँछन् कि ? भनि बुझ्नुलाई) एउटा फूल शंकरजीले गायब गरि-
दिनु भएको थियो] विष्णु-भगवान्-ले न पुगे भइगो, पनि भन्नुभएन,
आसनवाट उठेर, अरुसँग बोलेर, पूजाको नियमभङ्ग पनि गर्नुभएन,
मानसिक-फूल सृष्टि गरेर शंकरजीलाई चढाउने धृष्टता पनि गर्नु-
भएन, आफुलाई संसारले 'पुण्डरीकाक्ष' भन्दछ, कमलले खाँचो
भएका वेलामा पुण्डरीक (कमल) जस्तो आफ्नै आँखालाई प्रति-
निधि गराउँछु भनेर आँखा उखेलेर चढाउनुभयो, भक्तिको र नियम-
निष्ठाको परीक्षामा सर्वोच्च भएर उत्तीर्ण हुनुभयो, शंकरजीले प्रकट
भइकन सर्वश्रेष्ठताको वर र प्रौढभक्तिको-पारितोषिकस्वरूप सुदर्शनचक्र
वक्सनुभयो । त्यही-भक्तिको परिणामस्वरूप-सुदर्शनचक्रले दुष्टहरूको

संहार गरेर त्रैलोक्यको रक्षा गर्ने विष्णुका बाहुमा जागा रहीरहेको छ,
धन्य ! शंकर-भक्ति !, धन्य ! धन्य ! शंकर !

छाया

हजुर्का पूजामा फगत यउटा पद्म न पुगी
उखेलनूभो आफ्नै नयन पनि वैकुण्ठपतिले ।
त्यही-पूजाको त्यो परिणति सुदर्शन हुन गयो
प्रभो ! जस्तै गर्दा भुवन सब यो निर्भय भयो ॥

×

×

×

‘कर्मवादी-मीमांसकहरू यज्ञ-यागादिकर्मबाट अपूर्व (धर्म)
पैदा हुन्छ, त्यसैबाट दुनियाको उद्धार हुन्छ, ईश्वर मान्नाको
आवश्यकता छैन’ भन्दछन्, त्यो-मतको खण्डन हुने तरीकाले
स्तुति गरिन्छ-

(२०)

क्रतौ सुप्ते जाग्रत् त्वमसि फलयोगे क्रतुमतां
क्व कर्म प्रध्वस्तं फलति पुरुषाराधनमृते ।
अतस्त्वां सम्प्रेक्ष्य क्रतुषु फलदानप्रतिभुवं
श्रुतौ श्रद्धां बद्ध्वा दृढपरिकरः कर्मसु जनः ॥

हे त्रिपुरहर ! क्रतुमताम् (यज्ञकर्ताहरूको) क्रतौ (यज्ञ) सुप्ते
[सति] (सुतेछँदामा अर्थात् नष्ट-भइसके-पछि) फलयोगे (यज्ञको
फल दिनाका निमित्त) त्वम् (हजुर) जाग्रत् (जागारहेका) असि
हुनुहुन्छ) प्रध्वस्तम् (विल्कुल नष्ट भएको) कर्म (कर्म जो छ सो)
पुरुषाराधनम् (कुनै पुरुष (चेतन) को आराधना (वास्ता) कन)
क्रते (बाहेक गरेर अर्थात्-पुरुषाराधन नगरिकन) क्व फलति ? (कहाँ
फलदछ ? अवश्य सफल हुदैन) अतः (यसैकारणले) क्रतुषु (यज्ञया-
गादिका हकमा) त्वाम् (हजुरकन) फलदानप्रतिभुवम् (फलदि-
नामा जमानीस्वरूप भएका) सम्प्रेक्ष्य (राम्रो-गरि देखेर) जनः (दुनियाँ
जो छ सो) श्रुतौ (वेदमा) श्रद्धाम् (श्रद्धा-दृढविश्वासकन) बद्ध्वा

(बाँधेर=मजबूतगरि लाएर) कर्मसु (यज्ञयागादिकर्ममा) दृढपरिकरः
(मजबूत छ कम्मरकसाई (प्रयत्न) जस्का यस्तो-अर्थात्-दृढ-प्रयत्न
गर्ने भएको) [अस्ति] [छ] ।

भावार्थ

“यज्ञभनेर व्यवहार गरिने (यजमान-ऋत्विक्-चरु-पुरोडाश-
अग्नि-मन्त्र-सुक्-सुवाप्रभृतिका संमेलनले हुने काम) पदार्थको ध्वंस भईसके
पछि यजमानले लोकान्तरमा जो स्वर्गादिफल पाउँछ, त्यो-फलप्राप्तिमा
यज्ञजन्यअपूर्व (धर्म) लाई कारण मानेर हजुरलाई नमान्ने कर्मवादी
हरूको वदनसीवी (दौर्भाग्य) बडो-जबर्दस्त हो, हजुरलाई नमानेका
खण्डमा अचेतन-अपूर्ववाट क्रतुफलको भिन्नभिन्नरूप लाभ यजमान-
लाई कसरि हुन्छ ? कर्मका-अपूर्वको प्रवर्तक ईश्वर नमान्ने कामै चल्दैन,
ईश्वर मान्ने-परे-पछि ‘कर्मका फलदाता पनि खास ईश्वर हजुरै
होइवकिसन्छ, यस्तो सिद्धान्त किन नमान्नु ?’ स्वतन्त्र-फलदाता अचेतन
अपूर्व (यज्ञजन्य धर्म) हो यस्तो असङ्गत-पक्षमा किन लाग्नु ?”
यस्तो सद्विचार गर्ने बुद्धिमान् श्रुति-श्रद्धावान्-सज्जनहरू “ईश्वराज्ञानु-
सार हामीले कर्म गर्नुपर्दछ, कर्म नष्ट भईसके-पछि पनि ईश्वरवाट
हामीले फल पाउँछौं, कर्म नष्ट भए पनि ईश्वरता नष्ट हुनुहुन्न, हाम्रो
कल्याणका निमित्त जमानीजस्ता भइकन ईश्वर खडा रहनु भएको
छ, सर्वकर्मफलदाता उहाँनै हुनुहुन्छ” यस्तो दृढविश्वासले वेदोक्त-
कर्ममा तत्पर रहन्छन् र आफ्नो कल्याण हाशिल गर्दछन् । भगवन् !
लोकयात्रा-प्रवर्तक ! करुणामय ! सदाशिव ! हजुरलाई नमस्कार छ ।

छाया

‘क्रियारूप ध्वस्त क्रतु कसरि देला ?’ भनि हजुर
खडा हैवकिसन्छ क्रतुहरू सुतेमा फल दिने ।
जमानी यो जानी त्रिनयन ! श्रुतिप्रोक्तविधिले
धमाधम् धर्मात्मा क्रतु विविध गर्छन् रहरले ॥

×

×

×

‘क्रतु (यज्ञयाग) हरूका फलदाता हजुर होइवक्सिन्ध ता पनि, श्रद्धाहीन भएका क्रतुको फल यजमानले पाउँदैन, वरुइष्ट-फलका बदलामा अनिष्टफल पाउँछ’ भन्ने आशयले स्तुति गरिन्छ-

(२१)

क्रियादक्षो दक्षः क्रतुपतिरधीशस्तनुभृता-
मृषीणामार्त्विज्यं शरणद ! सदस्याः सुरगणाः ।
क्रतुभ्रंशस्त्वत्तः क्रतुफलविधानव्यसनिनो-
ध्रुवं कर्तुः श्रद्धाविधुरमभिचाराय हि मखाः ॥

हेशरणद ! (हेशरणागतपालक !) तनुभृताम् (प्राणिहरूका = अर्थात् प्रजाका) अधीशः (मालिक भएका) क्रियादक्षः (यज्ञयागादिकर्ममा सिपालु भएका) दक्षः (दक्षप्रजापति जो छन्सो) क्रतुपतिः (यज्ञपति = अर्थात् यज्ञकर्ता) [आसीत् = थिए] ऋषीणाम् (ऋषि-हरूको) आर्त्विज्यम् (ऋत्विक्कर्म = ऋत्विक् भएर कामगर्ने काम) [आसीत् = थियो] सुरगणाः (देवताहरू) सदस्याः (यज्ञको भूलचूक हेर्ने) [आसन् = थिए] [तथापि = तैपनि] क्रतुफलविधानव्यसनिनः (यज्ञयागादिको फलसिद्धिगर्नेलत भएका) त्वत्तः (हजुरबाट) क्रतुभ्रंशः (यज्ञविध्वंस) [आसीत् = हुँदो भयो] ध्रुवम् (निश्चयले फलदाता भएका ईश्वरमा) श्रद्धाविधुरम् (श्रद्धाले रहित-भइकन गरिएका) मखाः (यज्ञ जो छन्सो) कर्तुः (कर्ताको = यजमानको) अभिचाराय (नाशगर्नाका निंति) [भवन्ति = हुन्छन्] हि (निश्चय) ।

भावार्थ

दक्ष-प्रजापति स्वयं यज्ञकर्ममा सिपालु थिए, भूलचूक भएर यज्ञ निष्फल होला भन्ने शङ्कै थिएन । ती दक्ष सारासंसारका प्रजाका पति (मालिक) पनि हुन्, दक्षिणा-सर्जाम-हरूको न्यूनता भएर यज्ञबाट अनिष्टफल होला भन्ने शंका पनि थिएन । खास-मंत्रद्रष्टा-ऋषिहरू ऋत्विक् भएर काम गर्दथे, मंत्रोच्चारणमा तलमाथी परेर अनिष्ट फल

होला भन्ने शंका पनि थिएन । खास-यज्ञको हविर्ग्रहण-गर्ने देवगण सदस्य भएर यज्ञको हेर्चाह गरी-रहेका-थिए, क्यहि-त्रुटि होला भन्ने डर पनि थिएन । तथापि दक्षप्रजापतिका त्यो यज्ञले भयानक-परिणाम देखायो, जो यज्ञका फलदाता हजुर होइवक्सिन्छ, उनै हजुरद्वारा यज्ञको, यज्ञको-मात्रै होइन यजमान (दक्ष)को समेत ध्वंस भयो, “सवैकुराले परिपूर्ण भएपनि श्रद्धाले हीन भएको हुन गयो भने त्यो-यज्ञले यज्ञकर्ता को विध्वंस गर्दोरहेछ” भन्ने नियम बुझियो ।

छाया

थिए दक्ष ज्ञाता मखपति उनै विश्वपति लौ
थिए ऋत्विग् विद्वान् विविधविधिदर्शी सुर थिए ।
खतम् गर्नुभो मख् मखफलदिने ऊ हजुरले
विनाश्रद्धाका मख् फगत यजमानघ्न बुझिये ॥

x x x x

“ठुलाठुलाव्यक्तिवाट मर्यादाभङ्ग हुनलागेमा हजुरवाट मर्या-
दारक्षण हुन्छ” भन्ने आशयले स्तुति गरिन्छ—

(२२)

प्रजानाथं नाथ ! प्रसभमभिकं स्वां दुहितरं
गतं रोहिद्धूतां रिरमयिषुमृष्यस्य वपुषा ।
धनुःपाणेर्यातं दिवमपि सपत्राकृतममुं
त्रसन्तं तेऽद्यापि त्यजति न मृगव्याधरभसः ॥

हेनाथ ! (हेस्वामिन् !) रोहिद्धूताम् (मृगीरूपिणीभएकी) स्वाम् (आफ्नी) दुहितरम् (छोरीभएकी-सन्ध्यादेवीकन) रिरमयिषुम् (रमणगराउन इच्छागर्ने) ऋष्यस्य (मृगका) वपुषा (शरीरले=मृग-
रूपी भएर) प्रसभम् (बलमिच्याईगरीकन) अभिकम् (कामातुर भइ-
कन) गतम् (गएका=पछि लागेका) दिवं=(स्वर्गकन) यातम् अपि (पुगेका पनि) त्रसन्तम् (डराउन लागेका) सपत्राकृतम् (बाणले

हानियेकै ठान्ने) अमुम् (ती) प्रजानाथम् (ब्रह्माजीकन) धनुःपाणेः
(धनुहातमा लिने) ते (हजुरको) मृगव्याधरभसः (मृगलाई हान्ने
तयारीजो छसो) अद्यापि (आजसम्म पनि) न त्यजति (छाड्दैन) ।

भावार्थ

ब्रह्माजीकी सन्ध्यादेवी नाम-भएकी परमसुन्दरी कन्या थिइन् ।
कदाचित् तिन्लाई देखेर ब्रह्माजी कामातुर हुनगए, लजित भएकी
सन्ध्यादेवी मृगी (हरिणी) को रूप लिएर भागिन्, मृगैको रूप
लिएर ब्रह्माजी पछि लागे । यो-धर्मध्वंसहुने-समयमा हजुरले ब्रह्माजी-
लाई तर्साउनाका-निमित्त धनु हातमा लिएर बाणप्रहार गर्नमात्रै लाग्नु
भएको-अवस्थामा ब्रह्माजीले मृगशिरा नक्षत्रको रूप लिए, हजुरका
बाणले आर्द्रानक्षत्रको रूप लिएर मृगशिरालाई पछ्याउन लाग्यो ।
अचिन्त्यशक्ते ! भगवन् ! शङ्कर ! मृगशिरानक्षत्र र आर्द्रानक्षत्रको
सहभाव (अधिपछि भएर साथ रहने अवस्था) अद्यावधि आकाशमा
प्रतिदिन देखिएर हजुरको मर्यादारक्षणव्रतलाई संज्ञाउदैछ ।

छाया

मृगीरूपा-कन्या पछि मृगशिराको तन धरी
हिंडेका ब्रह्माजी भयवश भए नाथ ! पहिल्यै ।
धनुर्धारी तारा भइ पछि डटेका हजुरको
हटेन त्यो-भारी मृगहननसन्नाह कहिल्यै ॥

×

×

×

“वशीहरू (जितेन्द्रियहरू) मा सर्वोपरि भएका शङ्करजीले
पार्वतीलाई अर्धअङ्गमा राखेर अर्धनारीश्वर हुनुभएको भक्त-
वत्सलता (भक्तप्रेम) ले मात्र हो (स्नेहता=स्त्रीलम्पटता) ले होइन”
भन्ने कुरा देखाइन्छ—

(१) मृगलाई बाण हान्ने अवस्थाको शिकारी छाँटकाँट ।

(२३)

स्वलावण्याशंसाधृतधनुषमहाय तृणवत्
 पुरः प्लुष्टं दृष्ट्वा पुरमथन ! पुष्पायुधमपि ।
 यदि स्त्रैणं देवीयमनिरतदेहार्धघटना-
 दवैति त्वामद्धा वत ! वरद ! मुग्धा युवतयः ॥

हेवरद ! पुरमथन ! (हेवरदायक ! हेत्रिपुरासुरघातिन्-शङ्कर !)
 इयं-देवी (ई पार्वतीजी) स्वलावण्याशंसाधृतधनुषम् (आम्हु (पार्वतीकै)
 लावण्य (सौन्दर्यविशेष) का उमेदैले धनुर्धारण गर्ने=यस्ती-हिस्सी-
 दार-पार्वतीलाई अधिसारेपछी शङ्करलाई अवश्यमेव वश पार्न शक्त
 छु भन्ने उमेदले हातमा धनु लिने) पुष्पायुधम् (कामदेवकन) पुरः
 (अगाडी=आफ्ना सामुन्ने) अहाय (झट्टै) तृणवत् (तृणझैं) प्लुष्टं
 (डढेको) दृष्ट्वा अपि (देखेर पनि) अनिरतदेहार्धघटनात् (सदा-
 सर्वदा आधाशरीरमा [आफुलाई] मिलाउनाले) त्वाम् (हजुरकन)
 स्त्रैणम् (स्त्रीलम्पट) यदि अवैति (संझन्छिन्=जान्दछिन् भने)
 युवतयः (तरुणी-स्त्रीजातिहरू) अद्धा (साँच्चैँनै) मुग्धाः (लाटा=
 मूर्ख) [भवन्ति] हुँदा रहेछन्] वत ! (अपसोस) ।

भावार्थ

गिरिराजकिशोरी (पार्वती) का अलौकिक-सौन्दर्यका भरोसाले
 मात्रै कामदेवले शङ्करजीलाई बाण हानीकन वश पार्दछु भनेर हातमा
 धनु लिएथ्यो, परन्तु नगीचै-रहेकी-परमसुन्दरी-गिरिराजकिशोरी-पार्वती
 का सामुन्नेमा शङ्करजीले त्यस्लाई पुलुक हेर्दैमा तत्काल सुकेको घाँस
 जलाए-झैं जलाएर खरानी पारिदिनुभयो । गिरिराजकिशोरीजीका
 शरीरको सौन्दर्यले कामदेवलाई जोगाउन शकेन, शंकरजी डगुन-भएन,
 आफ्ना संयमको पराकाष्ठा (उपल्लोदर्जा) मानै रहनुभयो । गिरि-
 राजकिशोरीजी तिनैताकमा शङ्करजीलाई पाउँ भनेर करडा तपस्या गरी
 रहनु भएको थियो ता पनि शङ्करजीले त्यो-तपस्याको वास्तै राख्नु

भएन-गिरिनन्दिनी, पार्वतीजीले “प्राणपरित्याग हुन्छ भने होस्, मदन को दहनगर्ने शङ्करजीलाई प्रेमपूर्वकको तपस्याले नरिझाई छाडदिन” भनेर हजारौं-वर्ष अतिकडा-तपस्या गर्दा भक्तवत्सल-भगवान्-शङ्करजी प्रसन्न हुनुभयो र उहाँले उहाँलाई स्वीकार गर्नुभयो । पछि उहाँका शील-स्वभाव-सेवा-टहल-प्रेमले प्रसन्न भएर शङ्करजीले आफ्नो आधा-शरीर उहाँलाई दिएर आफु अर्धनारीश्वर (आधापार्वती, आधा-शङ्कर भएको रूप लिने) हुनु-भएको हो, अर्धनारीश्वरका वायाँपट्टि रहेकी गिरिनन्दिनी-गौरीजीले—“शङ्करजी स्त्रीलम्पट रहेछन्, यसैकारणले मलाई वामाङ्गिनी बनाए, ई मेरा वश परे” यस्तो समुझ किन लिनुहुन्थ्यो ? उहाँ ता बडी बुद्धिमती शङ्करप्रेमपरायणा पतिव्रतामुकुटमणि हुनु हुन्छ । उहाँले “उपभोग्य र उपभोक्ताको भेद तोडेर मलाई छुट्टा न राखीकन आफूस्वरूप पार्ने अनुग्रह शङ्करजीले गर्नुभएको हो, धन्य ! भक्तवत्सला !” यस्तो उचित समुझ नलिएर कदाचित् त्यस्तो समुझ लिइ-हालनु भयो भने “साना-ठुला जस्ता-भए-पनि तरुणी-स्त्रीजातिहरू वेवकूफ हुन्छन् ” यस्तो अनुचित नियम मान्नुपर्ने हुन आउँछ, बडो अप-सोसको कुरा हो ! [त्यसो ता हुनु पर्दैन]

छाया

स्वसौन्दर्यैकोनै भरपरि धनुर्बाण धरने
डढेको कन्दर्प प्रकट गरि देखे-पछि पनी ।
‘दिए स्त्रीलम्पट्ले वशपरि शरीरार्ध यसरी’
भनी गौरी होलिन् पुरमथन ! पट्मूर्ख कसरी ? ॥

×

×

×

×

‘शङ्करजीले लीलाविहार-गर्न लिएका चेष्टाहरू स्वरूपले अमङ्गलैअमङ्गल भए पनि भक्तवर्गलाई मङ्गलैमङ्गल दिन्छन्’ भन्ने आशयले स्तुति गरिन्छ—

(२४)

श्मशानेष्वक्रीडाः स्मरहर ! पिशाचाः सहचरा-
 श्रिताभस्माऽऽलेपः स्वगपि नृकरोटीपरिकरः ।
 अमङ्गल्यं शीलं भवतु तव नामैवमखिलं
 तथापि स्मर्तृणां वरद ! परमं मङ्गलमसि ॥

हेवरद ! स्मरहर ! (भक्तजनलाई कामनानुसार वरदिने भइकन-
 आफु कामलाई भस्म पार्ने, अचिन्त्यशक्ति-भएका ! हेरङ्कर !) तव
 (हजुरका) आक्रीडाः (अनेकप्रकारका क्रीडा = विहार) श्मशानेषु
 [भवन्ति] (मसानैमसानमा हुन्छन्) । सहचराः (साथीहरू)
 पिशाचाः [सन्ति] (पिशाचैपिशाच छन्) आलेपः (शरीरमा
 लेपन-गरिने वस्तु) चिताभस्म [अस्ति] (चिताको खरानीनै छ) स्वक्
 अपि (माला पनि) नृकरोटीपरिकरः (मानिसका खण्परको झुत्तो)
 [अस्ति] [छ] एवम् (यस्ताप्रकारले) तव (हजुरको) अखिलं
 शीलम् (जस्मै चाल) अमङ्गल्यम् (अमङ्गलदायक) भवतु नाम
 (होस्न, = कत्रोखाँचो !) तथापि (तैपनि) स्मर्तृणाम् (स्मरणगर्ने-
 भक्तहरूका) [त्वम्] [हजुर] परमं (साह्रैठुलो) मङ्गलम् (मङ्गल
 = कल्याणस्वरूप) असि (होइवक्सिन्छ) ।

भावार्थ

“वेप (भेष) जस्तोसुकै होस् वेपले केगर्छ ? अमङ्गल-वेप
 (भेष) लिएर मङ्गल गर्नु’ ईश्वरत्व यही हो, ‘भेष मङ्गल गराएर
 आफु अमङ्गलकारी हुनु’ योचलन ता संसारका तुच्छातितुच्छ-व्यक्तिमा
 देखिदै छ” यो-आशय लिएर महात्मा-तुलसीदासजीले “गरलकंठ उर
 नरसिरमाला ॥ असिव वेस सिव धाम कृपाला” योचौपाई लेखेका छन् ।

छाया

श्मशानै छ क्रीडास्थल सहचर प्रेतहरू छन्
 छ मुण्डैको माला, तन-भरि चिता-भस्म अझ झन् ।

रहोस् लौ त्यस्तै लो चरित प्रभुको खूब अभलो
त्यही संझीसंझी जगत लिन यो शक्तछ भलो ॥

+ + +

‘केवल श्रुति-स्मृति-पुराणप्रभृति-शास्त्रद्वारामात्र होइन की,
श्रद्धावान्-प्रयत्नवान्-सज्जनहरूका अनुभवद्वारा पनि हजुरको
निर्गुणावस्था सिद्ध हुन आएको छ, भन्ने आशयले स्तुति गरिन्छ—

(२५)

मनः प्रत्यक् चित्ते सविधमवधायाऽऽत्तमरुतः
प्रहृष्यद्रोमाणः प्रमदसलिलोत्संगितदृशः ।
यदालोक्याह्लादं हृद इव निमज्यामृतमये
दधत्यन्तस्तत्त्वं किमपि यमिनस्तत्किल भवान् ॥

[हेवरद !] यमिनः (यमनियम-आदिगरेका साधन सिद्ध गर्ने
योगीहरू) सविधम् (योगशास्त्रमा बताएका-तरीका (रीति) का-
साथ,) आत्तमरुतः (लिएको छ वायु जस्तै = अर्थात् कुम्भक-प्राणा-
यामद्वारा प्राणवायुलाई स्थिर पार्ने भएका छँदा) मनः (मनकन)
प्रत्यक् (अन्तर्मुख = अर्थात् बाह्यविषयबाट हटेर भित्रतिर फर्कने
तरीकाले) चित्ते (चेतनास्थान-भएका-हृदय-कमलमा) अवधाय
(एकाग्र पारेर) यत् (जे कुरा) आलोक्य (देख्ता-खेरी) प्रहृष्य-
द्रोमाणः (खडा भएका छन् रोम जस्का यस्ता = अर्थात् रोमाञ्चित
भएका छँदा) प्रमदसलिलोत्सङ्गितदृशः (हर्षाश्रुले पूर्ण भएका छन्
दृष्टि जस्का यस्ता = अर्थात् आनन्दका आँसुले आँखा ढाकिएका छँदा)
अमृतमये (अमृतै-अमृतले भरिएका) हृदे (रहमा = कुण्डमा) निम-
ज्य इव (डुवेरझैं = डुब पाएमाझैं) अन्तः (भित्र) आह्लादम्
(अनौठा-आनन्दकन) दधति (धारणगर्दछन्), किमपि (कोहि-एक
प्रकारको = यस्तै-भनेर बताउन नशकिने) तत् तत्त्वम् (त्यो वस्तु =
ज्योतिर्मय आत्मा) भवान् किल (हजुरै होइवकिस्न्छ) ।

भावार्थ—

भोगको मार्ग (विषयाभिलाषा) पट्टी लागे-चापत, ज्येष्ठमहिना का-मध्याह्नका-घामले रन्केको-बालुवा-जत्तिकै पोल्ने-भएको-यो-संसारमा भट्कँदा-भट्कँदा चेतवावा भएर, योगको मार्ग-पट्टी लागीकन यम-नियम आसन-प्राणायाम-इन्का अभ्यासले प्रत्याहार (बाह्यविषयबाट इन्द्रिय-हरूलाई हटाउने काम) सिद्ध गराएपछी, धारणा (एउटा-कुनै-चीजमा चित्त अडाउने काम) मा दृढ-अभ्यास गरीकन ध्यान (हावा नलागेको वत्ति-जस्तै भइकन हृदयकमलमा निरवच्छिन्न प्रकाशमान रहिरहने वस्तुको दीर्घचिन्तन) गर्दागर्दा अष्टाङ्गयोगका ७ सिंढि चढि-सकेका योगीहरू अनन्तकोटिब्रह्माण्डलाई-उज्यालो-पार्ने जुनवस्तु फेला-पारेर आनन्दको पराकाष्ठामा पुगीकन शरीरमा रोमाञ्चित, नेत्रमा अश्रुपूर्ण भइकन सदासर्वदाका लागी अमृतकुण्डमा पौडी-खेल्ने व्यक्ति-भन्दा अधिक आनन्दमय हुन पाउँछन्, अकथनीय-भएको, संसारयात्राको आखिरी-विश्राम-स्थान-स्वरूप त्यो वस्तु हजुरै होइवकिसन्छ ! ।

छाया

यथोचित् कुम्भकूले चपल मन अन्तर्मुख गरी
बहाई हर्षाश्रु प्रतिसमय रोमाञ्चित भई ।
सुधाकुण्डैमा-झैं मुनिजन जहाँ मग्न परछन्
हजुर् हवैवकिसन्छ त्रिनयन ! उही तत्त्व भगवन् ! ॥

+ + +

पूर्वोक्त-प्रपञ्चले अद्वैतभाव देखाइयो, अब शङ्करजीका आठ मूर्ति मानेर उपासना गर्ने द्वैतभावमा-रहेका-भक्तहरूको उपहास (ठट्टा) गर्दै अद्वैत-भावले स्तुति गरिन्छ—

(२६)

त्वमर्कस्त्वं सोमस्त्वमसि पवनस्त्वं हुतवह-
स्त्वमापस्त्वं व्योम त्वमु धरणिरात्मा त्वमिति च ।
परिच्छिन्नामेवं त्वयि परिणता विभ्रतु गिरं
न विद्मस्तत् तत्त्वं वयमिह तु यत्त्वं न भवसि ॥

(हेवरद !) त्वम् अर्कः असि (तिमि सूर्यरूप छौ) त्वम् सोमः
असि (तिमि चन्द्ररूप छौ) त्वम् पवनः असि (तिमि वायुरूप छौ)
त्वम् हुतवहः असि (तिमि अग्निरूप छौ) त्वम् आपः असि (तिमि
जलरूप छौ) त्वम् व्योम असि (तिमि आकाशरूप छौ) धरणिः
त्वम् उ असि (पृथिवी तिमि नै छौ) आत्मा त्वम् असि (सोमयाजी,
यज्ञकर्ता-जीव तिमि छौ) इति एवम् (योयस्ताप्रकारले,) परिणताः
(बुढापाका-भइटोपलेका-भले-आदमी जो छन्सो) त्वयि (हजुरका
विषयमा) परिच्छिन्नम् (परिच्छिन्न भएकी = इयत्तालाई ठोकुवा
गर्ने) गिरम् (वाणीकन) विभ्रतु (धारणगरून् = बोलून्) वयं तु
(हामी ता) यत् (जो) त्वं (हजुर) न भवसि (हुनुहुन्न) तत्
तत्त्वम् (त्यो-वस्तुकन) इह (यो-संसारमा) न विद्मः (जान्दैनौं,
देख्दैनौं) ।

भावार्थ

“पृथिवी सलिलं तेजो वायुराकाशमेव च । सूर्याचन्द्रमसौ सोम-
याजीचेत्यष्ट मूर्तयः” यो-वचनका-अनुसार शिवजीका तोकिएका आठै
मूर्ति हुन् भनेर कोही-द्वैतवादी-बुढापाका-लालबुझकडले अपरिच्छेद्य (यत्ति
भनेर तोकन नशकिने) भएका-हजुरको परिच्छेद (इयत्ता) देखाउन्,
त्यो-लहै-लहैमा हामी ता चल्दैनौं । हामी ता हजुर-देखी-भिन्न-भएको
कुनै-वस्तु देख्दै-देख्दैनौं, हजुर अष्टमूर्तिमात्र होइन, सर्वमूर्ति होइ
वक्सिन्छ, हाम्रा अनुभवले ठोकुवा गरिएको-सिद्धान्त यही हो ।

छाया

हजुलाई कोही रवि, शशि, ख, वाता, ऽग्नि, सलिल,
क्षमा, यष्टारूपी सकलहित अष्टाकृति ❀ भनी ।
परिच्छेत्ता † वेत्ता ‡ जनहरु भनून्, भन्दिन म ता
हजुदेखी भिन्न प्रकृत × अरु तत्त्वै कहि पनी ॥+

× × × ×

“शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते, स आत्मा स विज्ञेयः,
सोऽयमात्माऽध्यक्षरमोंकारः” “इत्यादि-उपनिषद्का-उपदेशानुसार
ओङ्कारोपासनाले पाइने, ओङ्कारवाच्य चतुर्थ-अवस्थाका शान्त-
शिव-अद्वितीय-स्वरूप ईश्वर हजुर होइवसिन्छ” भन्ने-आशयले
स्तुति गरिन्छ—

(२७)

त्रयीं तिस्रो वृत्तीस्त्रिभुवनमथो त्रीनपि सुरा-

नकाराद्यैर्वर्णैस्त्रिभिरभिदधतीर्णविकृति ।

तुरीयं ते धाम ध्वनिभिरवरुन्धानमणुभिः

समस्तं व्यस्तं त्वां शरणद ! गृणात्योमिति पदम् ॥

हेशरणद ! (हेशरणागतपालक !) अकाराद्यैः (अकार-आदि-
गरेका) त्रिभिः वर्णैः (तीन वर्णले = अ = उ = म् = इन्ले) त्रयीम् (त्रक-

❀ सूर्य, चन्द्र, आकाश, वायु, अग्नि, जल, पृथिवी, यज्ञकर्ता ई-आठको
आकार भएका = अष्टमूर्ति । † परिच्छेदगर्ण = परिमितभाव देखाउने । ‡ जानकार
हरु = बुझकडहरु । × मौजूद भएको = वर्तमान ।

+ यही-शिवाद्वैतसिद्धान्तका-अनुयायी-भएका, १०४ उत्तमोत्तम-ग्रन्थ वना-
पुर आदर्श-आचार्य-हुन-गएका धुरन्धर-विद्वान्-अप्पयदीक्षितले “ब्रह्मा कस्ता हुन् ?
विष्णु कस्ता हुन् ? यस्ताप्रश्न गरेमा हामी लाटा छौं [केहि बोल्दैनेँ] फगत
शिवजीलाई जान्दछौं, उहाँदेखी भिन्न केही जान्दैनेँ” यस्तो आशय भएको—

“वेधाः कथं हरिः कथमिति तु प्रश्ने वयं मूकाः । } यस्तो उद्धार
शिवमेकं जानीमो न शिवाद्वयं विजानीमः ॥” } निकालेका छन्

यजु-सामवेदकन) तिस्रः (तीन) वृत्तिः (अवस्थाकन = जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्ति-अवस्थाकन) त्रिभुवनम् (भूर्लोक-भुवर्लोक-स्वर्लोक नामक ३ लोककन) अथो (अनि) त्रीन् (तीन्) सुरान् अपि (देवताकन = ब्रह्मा-विष्णु-महेश्वरकन पनि) अभिदधत् (वताउने = बुझाउने भएको), तीर्णविकृति (विकारको पारपुगेको = निर्विकारभएको) तुरीयं (चौथो) ते धाम (हजुर्को-अखण्डचैतन्यमय-रूपकन) अणुभिः (सूक्ष्म-भएका) ध्वनिभिः (श्रुतिनामक-स्वरावयवले = स्वरका-सूक्ष्मअंशले) अवरुन्धानम् (सम्बन्धगर्ने = छुने भएको) समस्तम् (अखण्ड-एकरूपले-रहेको र) व्यस्तं (विभागगरिएको = छुट्टाइएको) ॐ इति पदम् (ॐ यो पद जो छ सो) त्वाम् (हजुरकन) गृणाति (कथन-गर्दछ = बोलाउँछ) ।

भावार्थ

शब्दब्रह्मको पहिलो अक्षर 'ॐ' हो, यही प्रणव कहिन्छ । यो समस्त र व्यस्त २ प्रकारको मानिएको छ । अखण्ड (समुदाय-शक्तिले अर्थबोधगराउने) लाई समस्त-प्रणव भन्दछन्, 'अ-उ-म्' ई३अक्षरका योग (सन्धिकार्य) ले वनेको प्रणव (ॐ) लाई व्यस्त प्रणव भन्दछन् । परब्रह्मका पनि २ अवस्था छन् । सच्चिदानन्दमय-अखण्ड-अवस्थालाई समस्तब्रह्म भन्दछन्, नाम-रूपले भिन्न-भिन्न भान हुने ब्रह्मलाई व्यस्तब्रह्म भन्दछन् । समस्त-प्रणववाट समस्त (अखण्ड) ब्रह्मको बोध हुन्छ, व्यस्तप्रणवका ३ अक्षर-मध्ये 'अ' वाट ऋग्वेद-जाग्रत-अवस्था-भूर्लोक-ब्रह्माको बोध हुन्छ । 'उ' वाट यजुर्वेद-स्वप्नावस्था-भूवर्लोक-विष्णुको बोध हुन्छ । 'म्' वाट सामवेद-सुषुप्ति-अवस्था-स्वर्लोक-महेश्वरको बोध हुन्छ । समस्तप्रणवका अन्त्यमा रहने, विन्दु-रूप उत्तरोत्तर-सूक्ष्म-हुँदै जाने-तावन्मात्रको-उच्चारण-गर्न-नशकिने सूक्ष्म-ध्वनि (परा-पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरीमध्यको प्रथमध्वनि) जाग्रत्स्वप्न-सुषुप्तिअवस्थादेखी फरक रहेका तुरीय-अवस्थाका-ब्रह्मसँग संबद्ध रहन्छ (त्यो-ध्वनि आफ्नो आधारमा (ब्रह्ममा) मिल्न जान्छ) यस्ता प्रकारसँग समस्तव्यस्त-दुवै-प्रकारको-प्रणव निर्गुणसगुणदुवै-अवस्थामा

रहने-हजूरको बोध गराउँछ र योगशास्त्रले “तस्य वाचकः प्रणवः, तज्जपस्तदर्थभावनम्” भनेर दिएका-उपदेशका-अनुसार भक्तहरू हजुर-लाई रिझाउनाका निमित्त स्पष्टतया पूर्वोक्तकुरा बुझिने-गरि ‘ॐ नमः शिवाय’ को जप गर्दछन् ।

छाया

त्रयी, तत्तद्वृत्तित्रय, भुवन-देवत्रितयको
तिनै अक्षरैले गुणसहितको बोध गरने ।
चतुर्थावस्थामा मधुर-गतिले साथ रहने
समस्तव्यस्तात्मा हजुरकन बोलाउँदछ ॐ ॥

+

+

+

पूर्वश्लोकमा परमात्माको बोध प्रणव (ॐकार) द्वारा बताइयो. अब प्रणवको गोपनीय-रहस्य जान्नामा अधिकार नपुगेका भक्तजनको कल्याणका निमित्त वेदमा प्रधानतया देखाइएका भव-शर्व-रुद्र-पशुपति-उग्र-महत्-भीम-ईशान ई ८ [आठ] नाम मध्यको प्रत्येक नामले श्रद्धासाथ नमस्कार गर्नाले पनि प्रणवोपासना वाट पाइने फल पाइन्छ” भन्नेआशयले प्राणिमात्रका-प्रियतम-भएका-परमात्माको नमस्कार देखाइन्छ—

(२८)

भवः शर्वो रुद्रः पशुपतिरथोग्रः सहमहौ-
स्तथाभीमेशानाविति यदभिधानाष्टकमिदम् ।
अमुष्मिन् प्रत्येकं प्रविचरति देव ! श्रुतिरपि
प्रियायास्मै धाम्ने प्रविहितनमस्योऽस्मि भवते ॥ ❀ ॥

* यो-श्लोकमा नामका अनुरोधले रचनागर्नलाई अपठेरो पर्न गएको हुनाले

हेदेव ! (प्रकाशमय ! भगवन् !) भवः शर्वः रुद्रः पशुपतिः उग्रः महान् भीमः ईशानः इति इदं यत् अभिधानाष्टकम् (भव-शर्व-रुद्र-पशु-पति-उग्र-महान्-भीम-ईशान यस्तातरहको यो जो नामाष्टक छ) अमुष्मिन् (यो-नामाष्टकमध्यमा) श्रुतिः अपि (वेद पनि) प्रत्येकम् (एकएकमा) प्रविचरति (बोध-गराउनाका-निमित्त प्रवृत्त-भएको छ = अर्थात् प्रधानतया इनैआठनामको उच्चारण गर्दै हजुरको नमस्कार गर्दछ) [अहम् अपि] [म पनि] प्रियाय (प्यारोभएको) अस्मै धाम्ने (यही-जीवरूपी-तेजःस्वरूप-भएका) भवते (हजुरलाई रिझा-उनाका निति) प्रविहितनमस्यः (खूब-गरेको-छ-नमस्कार-जस्तो यस्तो, अर्थात् वारंवार नमस्कार गर्ने) अस्मि (हुन्छु) ।

भावार्थ—

प्रणवसमान-फलदायक-भएका भव-शर्व-प्रभृति-आठनाममा श्रुति पनि विशेष आदर गरेर प्रवृत्त भएका देखिन्छन्, इनै-आठ-नामले-वाच्य (बुझाइने) भएका हजुरलाई सबै-भन्दा-प्यारो-भएको-ज्ञानरूप आत्मादेखी-भिन्नभएका (आत्मेस्वरूप परमात्मा) संज्ञेर इनैको द्वारा नमस्कार गर्दछु (“भवाय देवाय [भवदेवाय] नमः, शर्वाय देवाय [शर्वदेवाय] नमः, रुद्राय देवाय [रुद्रदेवाय] नमः, पशुपतये देवाय [पशुपतिदेवाय] नमः, उग्राय देवाय [उग्रदेवाय] नमः, महते देवाय [महादेवाय] नमः, भीमाय देवाय [भीमदेवाय] नमः, ईशानाय देवाय [इशानदेवाय] नमः” भन्दै नमस्कारगर्दै गर्छु) ।

छाया

“महद्ब्रूद्रेशानाः पशुपभवभीमोग्रसहिताः
सशर्वाः स्तुत्या नः” श्रुति यहि भनि स्तोत्र गरछन् ।

ठाउँठाउँमा अर्थ (अनि) सहै (साथ) तैथा (त्यस्तै) ई ३ पद राखिएका-हुन्, इन्को विशेष अर्थ छैन ।

इनैमा फारेका पदपद चतुर्थ्यन्त गरदै
हजुरलाई प्यारे ! पुरहर ! नमस्कार गरछु ॥

+ + +

शङ्करजीका परस्परविरोधी-भएकागुणको एकत्र (शंकरमा)
स्थिति देखनाले आश्चर्यचकित-भएका कवि (पुष्पदन्त) उहाँका
प्रत्येक-विरोधिगुणद्वय-भएका-मूर्तिलाई २।२ नमस्कार गर्दछन्—

(२९)

नमो नेदिष्ठाय प्रियदव ! दविष्ठाय च नमो
नमः क्षोदिष्ठाय स्मरहर ! महिष्ठाय च नमः ।
नमो वर्षिष्ठाय त्रिनयन ! यविष्ठाय च नमो
नमः सर्वस्मै ते तदिदमितिसर्वाय च नमः ॥

हेप्रियदव ! (प्यारो छ वन जस्का यस्ता, अर्थात् निर्जनभएका
वनमा विहार गर्ने, एकान्त-निवासिन् ! हेशङ्कर !) नेदिष्ठाय (अत्यन्त-
नगीचै रहने) [तुभ्यं] [हजुरलाई] नमः (नमस्कार छ) ।
(दविष्ठाय च (अति-टाढापनि-रहने-भएका) [तुभ्यं] [हजुरलाई]
नमः (नमस्कार छ) । हेस्मरहर ! (कामदेवको संहार-गर्नेभएका !
हेरुद्र !) क्षोदिष्ठाय (अत्यन्त-सूक्ष्म- (मसीना) भएका) [तुभ्यं]
[हजुरलाई] नमः (नमस्कार छ) । महिष्ठाय च (अत्यन्त-महान्-
(ठुला) पनि भएका) [तुभ्यं] [हजुरलाई] नमः (नमस्कार छ ।
हेत्रिनयन (हेत्रिलोचन = त्रिनेत्र !) वर्षिष्ठाय (अत्यन्त-वृद्ध-भएका)
[तुभ्यं] [हजुरलाई] नमः (नमस्कार छ) । यविष्ठाय च (अत्यन्त-
जवान = तहरेरी पनि भएका) [तुभ्यं] [हजुरलाई] नमः (नमस्कार
छ) सर्वस्मै (सबै-स्वरूप-भएका) ते (हजुरलाई) नमः (नमस्कार
छ) तदिदमितिसर्वाय च (त्यो, यो, यसरी, भनेर-निरूपणगर्न-
शकिने-छ-सबैबीज जस्का, यस्ता = अर्थात् सबैका अधिष्ठान (आधार)
स्वरूप-पनि-भएका, हजुरलाई) नमः (नमस्कार छ) ।

(१) फारेका = छुट्याएका ।

भावार्थ

आफना-अनिर्वचनीय (वयानगर्जनशक्तिने) शक्तिका प्रभावले एकैकालमा टाढा पनि नगीच पनि रहने, साना पनि ठुला पनि, बुढा पनि जवान पनि हुने, सबैका आधार पनि सबै पनि भईरहेका, अघटितघटना-गर्नामा सिपालू आश्चर्यमय-भएका हजुरलाई रिझाउने अर्को कुनै उपाय छैन, फगत भक्तिभावले परस्परविरोधी २।२ प्रकार संज्ञेर २।२ नमस्कार गर्दा हजुर प्रसन्न हुनुहुन्छ, आश्चर्यमूर्ते ! दयामय ! भगवन् ! शङ्कर ! हजुरका २।२ अवस्थालाई २।२ नमस्कार गर्दछु ।

छाया

नगीचै छौ, वन्मा मुदित रहने दूर पनि छौ,
मसीना छौ, काम-द्विरदविजयी ! स्थूल पनि छौ, ।
बुढा छौ पढा छौ, त्रिनयन ! सबैका र सब छौ
प्रणामद्वन्द्वैले खुशि पनि रहन्छौ, गजव छौ ॥

× × × ×

सत्त्व-रज-तम-ई ३ गुणको स्वीकार गरेर ब्रह्मा-विष्णु-हर-को स्वरूप लिने, निर्गुण-अवस्थामा सच्चिदानन्दरूप रहने परमात्मा-स्वरूप-शङ्करजीलाई अवस्था र नामका भेदले ४ नमस्कार गरिन्छ ।

(३०) हरिणीच्छन्दः*

बहलरजसे विश्वोत्पत्तौ भवाय नमोनमः
प्रबलतमसे तत्संहारे हराय नमोनमः ।

(१) कामदेवरूपी-गजराजलाई परास्त गर्ने ।

ॐ पहिले ६अक्षर, अनि ४अक्षर, अनि ७अक्षरमा विश्राम गरेर पढदा लय मिल्दछ । अन्यथा पढ्यो भने बडो गडबड पर्दछ ।

॥॥॥S, SSSS, ।S॥S।S रसयुगहयैन्सौंम्रौस्लौगो यदाहरिणी तदा ।

जनसुखकृते सत्त्वोद्रिक्तौ मृडाय नमोनमः

प्रमहसि पदे निस्त्रैगुण्ये शिवाय नमोनमः ॥

विश्वोत्पत्तौ (संसारको-उत्पत्तिका-निमित्त) बहलरजसे (रजो-
गुण-प्रधान-भएका) भवाय (ब्रह्माको-रूपले-उत्पत्तिगर्ने भएका हजुर-
लाई) नमोनमः (वारंवार नमस्कार छ) तत्संहारे (संसारको-
संहारगर्नाका-निमित्त) प्रबलतमसे (मजबूत-तमोगुण-लिने-भएका)
हराय (रुद्रको रूपले संसार गर्ने हजुरलाई) नमोनमः (वारंवार
नमस्कार छ) सत्त्वोद्रिक्तौ (सत्त्वगुणको प्रधानता भएमा) जनसुख-
कृते (संसारको-पालनरूपसुखका-निमित्त) मृडाय (विष्णुरूपले-
सुखदाता-भएका हजुरलाई) नमोनमः (वारंवार नमस्कार छ)
निस्त्रैगुण्ये (तीन-गुणले रहित भएका) प्रमहसि (ज्ञानज्योतिर्मय-
भएका) पदे (अवस्थामा) शिवाय (कल्याणरूप-भएका हजुरलाई)
नमोनमः (वारंवार नमस्कार छ) ।

भावार्थ

“उत्पत्ति-संहार-पालन ई ३ कामगर्दा कामको-अनुसार क्रमैले भव
(ब्रह्मा) हर (रुद्र) मृड (विष्णु) ३ तीन नामले रहने, गुण
छाडेमा ज्ञानमय-कल्याण-अवस्था लिने शक्तिसागरभएका-परमात्मालाई
प्रसन्न नपारीकन जीवले आफ्नु-उच्च-अवस्था पाउन शक्तैन, उन्लाई
प्रसन्न पार्ने सब-भन्दा ठुलोउपाय वारंवार उन्लाई नमस्कार गर्नुनै
हो, यो-कुरा श्रुति-स्मृतिपुराणका तत्तद्वचन जाने-सुने पछि, त्यही-उपाय
(तत्तत्नामले वारंवार नमस्कार) गर्दछु, भगवन् ! शङ्कर ! मेरो
उद्धार गरिवक्सियोस् ।

छाया

❀ रजगुणलिने सर्जन् गर्दा भवाय नमोनम-
स्तमगुणलिने संसार हर्दा हराय नमोनमः ।
सुखकर-हुने सत्त्वोद्रेकी मृडाय नमोनमः
अगुण-रहँदा धप्धप्-बल्ने शिवाय नमोनमः ॥

×

×

×

“स्तुतिगर्न नशकिने भए पनि हजुरका गुणसंज्ञदै फत्फता-
एर आफ्नी-वाणीलाई पवित्र पार्दछु” भनेर फत्फताउन थालेथे,
भगवन् ! शंकर ! अब ता त्यो-काममा पनि मैले हरेस् खाएँ,
स्वभावतः सानी त्यस्माथी नाना-प्रकारका-क्लेशले-व्याकुल-भएकी
मेरी यो-तुच्छ-बुद्धि कहाँ ?, गुणको सीमालाई नाप्ने (असंख्य-
गुण-भएकी) हजुरकी ऋद्धि (समृद्धि) कहाँ ? [यस्ती बुद्धि
र त्यस्ती समृद्धि भए पछि, यस्तीले त्यस्तीको वर्णन गर्न खोज्नु
हुन्थ्यो र ?] यसै-कारणले डराएको-मलाई केवल भक्तिले प्रेरणा
गर्न-लागी, त्यो-अनिवार्य-प्रेरणाको परवश भएर डराई-डराईकन
अलीकृति स्तुतिकुसुम (स्तुतिरूपीपुष्प) तयार गर्ने, अब अरू
तयारगर्ने ताकत छैन, लौ यत्ति पनि हजुरैका चरणमा चढाउँछु,
वसुदेवनन्दन-कृष्णजीको रूप लिएर “पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो
मे भक्त्या प्रयच्छति । तदहं भक्त्युपहतमश्नामि प्रयता-
त्मनः” यस्तो प्रतिज्ञा-गर्ने हजुरले जे गर्नु-पर्दछ गर्नुहोस्”
यो-आशयले स्तुतिको उपसंहार (समाप्ति) गरिन्छ—

(३१) मालिनीच्छन्द ४ । *

कृशपरिणति चेतः क्लेशवश्यं क्व चेदं
क्व च तव गुणसीमोलङ्घिनी शश्वदृद्धिः ।
इति चकितममन्दीकृत्य मां भक्तिराधा-
द्वरद ! चरणयोस्ते वाक्यपुष्पोपहारम् ॥

हेवरद ! (हेइष्टफलदायक !) कृशपरिणति (दुब्लोछ परिपक्वता
जस्का यस्तो = अर्थात् कच्चे-रहेको) क्लेशवश्यम् (क्लेश (दुःख) का
वशमा परेको) इदं चेतः च क्व (यो चित्त (बुद्धि) पनि कहाँ ?)

(*) ८।७ अक्षरमा विश्राम लिएर पढ्नु पर्छ, ॥॥॥SS, SSSSS, ननमयय
युतेयं मालिनी भोगिलोकैः ।

गुणसीमोलुङ्घिनी (गुणको सीमा नाघे=असंख्यगुणवती भएकी) शश्वत्
 (सदासर्वदारहने = अविनाशिनी) तव (हजुरकी) क्रद्धिः च (समृद्धि
 पनि) क (कहाँ ?) इति (यस्कारणले) चकितं (डराएको) माम्
 (मकन) अमन्दीकृत्य (अमन्दपारेर = फुर्तिवाज गराएर) भक्तिः
 (भक्ति जो छे सो) ते चरणयोः (हजुरका चरणमा) वाक्यपुष्पो-
 पहारम् (स्तुतिरूपीपुष्पको उपहार (नजराना) कन) आधात् (राख्ती
 भई = अर्थात् रखाउदीभई)

भावार्थ अवतरणैवाट स्पष्ट छ ।

छाया

कृश अनिश कहाँ ? यो क्लेशिता तुच्छ बुद्धि
 हर ! वरद ! कहाँ लौ त्यो हजुरकी समृद्धि ।
 यहि बुझि म डराउँ भक्तिले जिद्दि गर्दा ,
 स्तुतिकुसुम बनाउँ पाउमा लौ चढाउँ ॥

× × × ×

‘जस्तो-सुकै प्रयत्न गरे पनि शङ्करजीका गुणगणको पूर्णतया
 गान गर्न शक्तिदैन’ भन्ने आशय देखाइन्छ—

(३२)

असितगिरिसमं स्यात् कज्जलं सिन्धुपात्रे
 सुरतरुवरशाखा लेखनी पत्रमुर्वी ।
 लिखति यदि गृहीत्वा शारदा सर्वकालं
 तदपि तव गुणानामीश ! पारं न याति ॥

हेईश ! (हेपरमेश्वर) सिन्धुपात्रे (समुद्ररूपी भाँडामा) असित-
 गिरिसमं । (नीलपर्वत-वरावर) कज्जलं (मूसो) स्यात् (होस्)
 सुरतरुवरशाखा (कल्पवृक्षको राम्रो हाँगा) लेखनी [स्यात्]
 (कलम) [होस्] उर्वी (पृथिवी) पत्रं [स्यात्] (कागज)
 [होस्] सर्वकालं (सँदै) गृहीत्वा (लिएर) शारदा (सरस्वती-
 देवी) यदि लिखति (यदि लेखीरह्नु) तदपि (तैपनि) तव

(हजुरका) गुणानाम् (गुणको) पारं (पार-इयत्ताकन) न याति
(पाउदिनन्)*

भावार्थ

हेपरमेश्वर ! अलीकति मूसो एउटा-सानु-भाँडामा रयालेर,
एउटा-नृणजातीय-कलम हातमा लिएर, १०।८ ताउ-कागज जम्मा
पारेर, म-जस्तो चुन्थो-व्यक्तिले अनन्त-भएका हजुर्का-गुण लेखि-
सक्छा भन्ने कुरा चिताउन पनि हुँदैन; समुद्रलाई मसेनी वनाएर
त्यस्मा नीलगिरि (नीरकोपहाड) लाई रयालीकन, कहिल्यैपनि नखि-
इने अमरतरु (कल्पवृक्ष) का डाँठको कलम हातमा लिईकन X
पृथिवीरूपी-ठूला-कागजमा खास-सरस्वती-देवी निरवच्छिन्न अक्षर-
खाँदी-खाँदीकन लेख्न लागून् ता पनि हजुरका गुणको इतिश्री गर्न
शक्तिनन् ।

छाया

असितगिरि मसी होस्, सागरै होस् मसेनी
अमरतरु कलम् होस्, पत्र होस् यो धरित्री ।
विरल नगरि टम्मै शारदा नित्य लेखून्
तइपनि गुण जम्मै लेखिदैनन् हजुर्का ॥

X

X

X

*यहाँ सिन्धुमा पात्रत्व, शाखामा लेखनीत्व, उर्वामा पत्रत्वको रूपक गर्ने
कविले असितगिरिमा कज्जलत्वको रूपक नगरेको देख्दा कुनै-लेखकका-पाण्डित्यले
'गिरिसमम्' यस्तो लेखिदिएर 'गिरिमयम्' यस्तो-स्वारसिक-उचित-पाठलाई
अष्ट पारेको हो की ? भन्ने विचार जवर्दस्तीकासाथ आइलाग्दछ ।

X यहाँ 'गृहीत्वा' यो-पदको गतानुगतिकरीतिले यथाश्रुत अर्थ लेखियो,
तर त्यस्मा अपुष्टार्थता-नामक अर्थदोष पर्दछ (संसारमा कहाँ कलमै नलिएर
पनि लेखिन्छ ? र कलम लिएर भन्नु-पर्दछ ?) तसर्थ 'गृहीत्वा' (नगीचैन-
गीचै-पारेर = टम्म मिलाएर) यो-अर्थ उचित छ । 'ग्रह उपादाने' धातुको यो
रूप हो, 'ग्रहः' भन्नाले 'नगीच' भन्ने अर्थ 'विग्रहः' भन्नाले 'छुट्टिनु =
छुट्ट्याउनु' अर्थ बुझिनाले हुन सक्छ ।

पुष्पदन्त-गन्धर्व आम्नानामको निर्देश गरेर ग्रन्थसमाप्तिको
सूचन गर्दछन्—

(३३)

असुरसुरमुनीन्द्रैरर्चितस्येन्दुमौले-
ग्रथितगुणमहिम्नो निर्गुणस्येश्वरस्य ।
सकलगणवरिष्ठः पुष्पदन्ताभिधानो
रुचिरमलघुवृत्तैः स्तोत्रमेतच्चकार ॥ ❀ ॥

सकलगणवरिष्ठः (शंकरका सवैगणमध्यमा श्रेष्ठ भएका) पुष्प-
दन्ताभिधानः (पुष्पदन्तनाम भएका गन्धर्वराज जो छन्सो) असुर-
सुरमुनीन्द्रैः (दैत्य-देवता-मुनीश्वर-हरूले) अर्चितस्य (पूजिएका)
निर्गुणस्य (निर्गुणभएका पनि) ग्रथितगुणमहिम्नः (झुम्मिएका छन्
गुणका महिमा जस्मा यस्ता = अर्थात् वडावडा-गुणले संयुक्त
भएका) ईश्वरस्य (सर्वसामर्थ्यवान् भएका) इन्दुमौलेः (चन्द्रशे-
खर भएका शिवजीको) अलघुवृत्तैः (लामालामाछन्दले) रुचिरम्
(मनोहर भएको) एतत्स्तोत्रम् (यो स्तोत्रकन) चकार (बनाउदा-
भए) । भावार्थ स्पष्ट छ ।

छाया

असुर-सुरहरूले प्रीतिले पूजिएका
अगुण-सगुण-दोटै भावलाई लिएका ।
सुरवरशिवजीको सुन्दरच्छन्दवाला
कुसुमदशनले हो स्तोत्र यस्तो रचेको ॥

×

×

×

यो-स्तोत्रको पाठगर्ने-प्रकार र पाठको फल देखाइन्छ—

(३४)

अहरहरनवद्यं धूर्जटेः स्तोत्रमेतत्
पठति परमभक्त्या शुद्धचित्तः पुमान् यः ।

स भवति शिवलोके रुद्रतुल्यस्तथाऽत्र
प्रचुरतरधनायुः पुत्रवान् कीर्तिमाँश्च ॥

यः पुमान् (जो पुरुष) अहरहः (दिनदिन) धूर्जटेः (शङ्करजी को) अनवद्यम् (निर्दोष भएको) एतत् स्तोत्रम् (यो स्तोत्रकन) शुद्धचित्तः (शुद्ध छ चित्त जस्का यस्तो भइकन=चित्तलाई स्वच्छ राखेर) परमभक्त्या (पूर्णप्रेमले) पठति (पढ्दछ=पाठ गर्दछ) सः (त्यो पुरुष) शिवलोके (शिवलोकमा) रुद्रतुल्यः (शिवजीजस्तै) भवति (हुन्छ) तथा (त्यस्तै) अत्र (यहाँ=वाचुनज्याल्) प्रचुर-तरधनायुः (खूब-ज्यादा छ धन र आयु जस्का यस्तो=खूबधनी=खूब-दीर्घायु) पुत्रवान् (सत्पुत्रवाला) कीर्तिमान् (कीर्तिवाला=नामूद) भवति (हुन्छ) ।

भावार्थ

यो-स्तोत्रको पाठ गर्दा चित्त निर्मल राख्नु-पर्दछ, चित्तमा राग-द्वेषको मलिनता राख्नुहुदैन, शङ्करजीमा पूर्ण-प्रेम गर्नुपर्दछ, यस्ता-प्रकारले पाठ गरियो भने बताएवमोजीमको फल पाइन्छ, ठुलो फल पाइने रहेछ भनेर यथाभावी पाठ गःयो भने वताएको फल पाइदैन ।

छाया

मन विमल गराई भक्तिधारा बहाई
प्रतिदिन जन यस्को पाठ जो खूब गर्ला ।
धन जन सब पाई सौख्यले दिन् विताई
शिवसम शिवलोकमा त्यो भई मोज पर्ला ॥

×

×

×

यो-स्तोत्रको सर्वश्रेष्ठताका २ श्लोकले देखाइन्छ—

(३५) अनुष्टुप्छन्द

महेशान्नापरो देवो महिम्नो नापरा स्तुतिः ।
अधोरान्नापरो मन्त्रो नास्ति तत्त्वं गुरोः परम् ॥

महेशात् (महादेव-भन्दा श्रेष्ठ) अपरः देवः (अर्को देवता) न (छैन) । महिम्नः (महिम्नस्तोत्र-भन्दा श्रेष्ठ) अपरा स्तुतिः (अर्को स्तोत्र) न (छैन) । अघोरात् (अघोर-मन्त्र-भन्दा श्रेष्ठ) अपरः मन्त्रः (अर्को मन्त्र) न (छैन) । गुरोः (गुरुभन्दा) परम् (श्रेष्ठ) तत्त्वम् (वस्तु) न अस्ति (छैन) ॥

भावार्थ स्पष्टै छ

छाया

मन्त्रश्रेष्ठ अघोरै हो, स्तोत्रश्रेष्ठ महिम्न हो ।

तत्त्वमा श्रेष्ठ गुरु ❀ हुन्, देवश्रेष्ठ महेश हुन् ॥

×

×

×

(३६)

दीक्षा दानं तपस्तीर्थं ज्ञानं यागादिकाः क्रियाः ।

महिम्नःस्तवपाठस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥

दीक्षा (दीक्षा=गुरुका-मुखवाट कुनै-इष्टदेवताको मन्त्रश्रवण गर्ने विधि) दान (देश-काल-पात्रमा श्रद्धापूर्वक कुनै-द्रव्य (चीज) दिने विधि) तपः (तपस्या=शास्त्रोक्तरीतिले-शरीरशोषण-गर्ने-कृच्छ्रचान्द्रायणप्रभृतिको आचरण) तीर्थम्= (तीर्थ=काशी-अयोध्या-प्रभृति-पवित्र भूमिको सेवा) ज्ञानम् (ज्ञान=अभिमान-दम्भ-हिंसा-नगर्नु, सहन-शील र सरलचित्त हुनु, गुरुसेवा-शरीरशुद्धि-मनःशुद्धि-स्थिरचित्तता-वैराग्य-अहङ्कारपरित्याग-जन्ममृत्युप्रभृतिका खराबीको ख्याल-अनासक्ति-समचित्तता-ईश्वरमा दृढभक्ति-एकान्तसेवा-आत्मज्ञानाभिलाषागर्नु) यागादिकाः क्रियाः (यज्ञप्रभृति-कर्म जो छन्सो) महिम्नःस्तवपाठस्य (महिम्नस्तोत्रका पाठको) षोडशीं कलाम् (सोह्रौं अंश पनि) न अर्हन्ति (पाउन योग्य छैनन्)

छाया

दीक्षा-दानादि सकल-कर्म शास्त्रानुसारका ।

षोडशांश पनि छैनन् महिम्नस्तोत्रपाठका ॥

×

×

×

यो-स्तोत्र-रचना-गर्नामा कारण देखाइन्छ—

(३७) मालिनीच्छन्द २ ।

कुसुमदशननामा सर्वगन्धर्वराजः
शिशुशशिधरमौलेर्देवदेवस्य दासः ।
स खलु निजमहिम्नो भ्रष्ट एवास्य रोषात्
स्तवनमिदमकार्षीद्विव्यदिव्यं महिम्नः ॥

शिशुशशिधरमौलेः (बालचन्द्रलाई धारण गर्ने छ शिर जस्का यस्ता=अर्थात्-बालचन्द्रलाई भालदेशमा राख्नेभएका) देवदेवस्य (देवताका-पनि देवता (पूज्य) भएका महादेवको) दासः (सेवक भक्त=भएका) कुसुमदशननामा (पुष्पदन्त-नाम-भएका) सः (ती= जगत्प्रसिद्ध) सर्वगन्धर्वराजः (सर्वैगन्धर्वगणका राजा जो छन्सो) अस्य (इनै महादेवका) रोषात् (रीसले) निजमहिम्नः (आफ्ना महत्त्ववाट=पदवाट=गन्धर्वगतिवाट) भ्रष्ट एव (भ्रष्ट-मात्र भएका छँदा=पदवाट च्युत हुने-वित्तिकै) इदं (यो) दिव्यदिव्यम् (परमोत्तम भएको) महिम्नः स्तवनम् (शिवजीका महिमाको स्तुतिकन=महिम्नःस्तोत्रकन) अकार्षीत् खलु (वनाउदा भए) ।

भावार्थ

‘पुष्पदन्त’ नाम भएका एउटा गन्धर्वराज शिवजीका परमभक्त थिए । तिन्ले एकदिन आकाशमार्गमा दिव्यगतिले हिड्न लागेका वेलामा एउटा अतिसुन्दर वघैँचा देखे । शिवजीका पूजामा यो-वघैँचाका-उत्तमोत्तम-फूल चढाउनु पर्यो भन्ने मन्सुवा उठी-हाल्यो, ‘देवपूजाका निमित्त कसैका फुलवारी-वघैँचाका फुल चोरे पनि पाप लाग्दैन’ भन्ने धर्मशास्त्र जानेका थिए, भोली-पल्ट-देखि प्रतिदिन आकाशमार्गले आएर अदृश्य भइकन त्यो-वघैँचाका उत्तमोत्तम-ताजा-फुल यथेच्छ टिपेर लैजान लागे । त्यो-वघैँचाका-मालिक बाहुनामक-राजा पनि परम-आस्तिक थिए, नित्यपूजामा साविक-वमोजीम फुल आउन छाड्यो,

मालीहरू प्रतिदिन गाली पाउन लागे । भोली-विहानका पूजालाई तयार हुन्छन् भनी अघिला-दिन वेलुका अड्कल गरिएका फुल वेमालूम गुम हुन-लागे, चोर पकडन पहरा राखियो, ढुल्लुढुल्ल-देखिईरहेका फुल अकस्मात् अदृश्य हुन-लागे । चोर पकडिएन ता पनि, 'फुल चोर्ने मनुष्य होइन, कोही देवता हो' यति इदमित्थ बुझियो । प्रतिभाशाली-विद्वान्हरूका सम्मतिले वघैँचाका ठाउँठाउँमा शिवजीको निर्माल्य (चढेको फुलपत्ति) छरे । साविक वमोजिम फुल चोर्ने आएका-गन्धर्वराज जमीनमा पाउ राख्नाका-साथ स्पष्ट देखिन लागे, तिन्को उड्ने-शक्ति पनि नष्ट भयो, ती मामूली-मानिस-जस्ता भए । सिपाही हरूले समातेर तिन्लाई राजाका अगाडी पुर्‍याए, राजा कुनै-काममा व्यग्र थिए, त्यसवेलामा चोरीको तहकीकात भएन, गन्धर्वराजले लाचारीका-साथ कैदखानामा डल्लिनु-पर्‍यो । कैदखानाको एकान्तवासले गन्धर्वराजलाई ठूलो महत्त दियो । चित्त शान्त गरेर विचार गर्दा "शिवनिर्माल्य कुल्चेछु र मेरो अन्तर्धानशक्ति-आकाश-गमन-शक्ति हरायो, शिवजी कुपित हुनुभएछ" भनी गन्धर्वराजले दृढ-निश्चय पाए । उन्निखेरै हात जोरेर शिवजीमा पूर्ण-प्रेम लगाएर योस्तोत्रका ३२ श्लोकले स्तुति गरे, तत्क्षणैमा शिवजीका अनुग्रहले शक्तिसंपन्नहुन गए, अनि [फलश्रुतिका केहीश्लोक रचे र] आशुतोष-भगवान्-शिवजीका दर्शनका निमित्त आकाशगतिले कैलासतर्फ रवाना भए ।

छाया

शिवचरणसरोजासक्त गन्धर्वराज
प्रथिततम थिए जो पुष्पदन्ताख्य कोही ।
कथमपि शिवजीका कोपको चोट पाए
पदपतित-तिनैले स्तोत्र यो झट्ट गाए ॥

×

×

×

आफ्ता अनुभववाट सिद्ध-भएको-कुरालाई लोकानुग्रहका
निमित्त पुष्पदन्ताचार्य प्रकाश गर्दछन्—

(३८)

सुरवर-मुनिपूज्यं स्वर्गमोक्षैकहेतुं
पठति यदि मनुष्यः प्राञ्जलिर्नान्यचेताः ।
व्रजति शिवसमीपं किन्नरैः स्तूयमानः
स्तवनमिदममोघं पुष्पदन्तप्रणीतम् ॥

सुरवरमुनिपूज्यम् (ठुलाठुलादेवताले र मुनिहरूले पनि पूजनीय
भएको) स्वर्गमोक्षैकहेतुम् (स्वर्ग र मोक्ष दिनामा मुख्य कारण
भएको) इदम् स्तवनम् (योस्तोत्रकन) यदि (कदाचित्) मनुष्यः
(मानिस) प्राञ्जलिः (हातजोरेर) नान्यचेताः (एकचित्त भएर)
पठति (पाठगर्दछ भने) किन्नरैः (किन्नर-नाम भएका-देवगणले)
स्तूयमानः (तारीफगरिएकोछँदो) शिवसमीपम् (शिवजीका समी-
पमा) व्रजति (पुग्दछ) पुष्पदन्तप्रणीतम् (पुष्पदन्तले बनाएको)
इदम् स्तवनम् (यो स्तोत्र जो छ सो) अमोघम् (अव्यर्थ) [अस्ति छ]

भाव स्पष्टै छ

छाया

सुरवरमुनिपूज्य स्वर्ग-मोक्षादिदाता
स्तव जन पहला जो भक्तिले हात जोरी ।
मुदित भवभवनमा पुग्छ त्यो कीर्ति सुन्दै
विफल कहिं हुदैन स्तोत्र यो व्यर्थ छैन ॥

×

×

×

(३९) अनुष्टुप्छन्द १ ।

आसमाप्तमिदं स्तोत्रं पुण्यं गन्धर्वभाषितम् ।
अनौपम्यं मनोहारि शिवमीश्वरवर्णनम् ॥

गन्धर्वभाषितम् (गन्धर्वराज-पुष्पदन्ताचार्यले रचेको) पुण्यम्
 (पवित्र) अनौपम्यं (अनुपमभएको=वेजोडको) मनोहारि (मनह-
 रणगर्ने) शिवम् (कल्याणदायक) ईश्वरवर्णनम् (ईश्वरवर्णनमय-
 भएको) इदम् स्तोत्रम् (यो स्तोत्र) आसमाप्तम् (जम्मै सकियो) ।

छाया

पदे पदे चमत्कारी हरकीर्ति-मनोहर ।
 गधर्वराजरचित स्तवराज समाप्त भो ॥

× × ×

(४०) वसन्ततिलकाच्छन्द १ । *

श्रीपुष्पदन्तमुखपङ्कजनिर्गतेन
 स्तोत्रेण किल्बिषहरेण हरप्रियेण ।
 कण्ठस्थितेन पठितेन समाहितेन
 सुप्रीणितो भवति भूतपतिर्महेशः ॥

कण्ठस्थितेन (कण्ठस्थगरिएका = मुखग्रपारिएका) पठितेन
 (पढिएका) समाहितेन (एकाग्रतयासंझिएका) हरिप्रियेण
 (शिवजीकाप्यारोभएका) किल्बिषहरेण (पापहारीभएका) श्रीपु-
 ष्पदन्तमुखपङ्कजनिर्गतेन (श्रीपुष्पदन्त-गन्धर्वराजका मुखारविन्दवाट
 निस्केका) स्तोत्रेण (स्तोत्रले) भूतपतिः (प्राणिहरूका स्वामी-
 भएका-शङ्करजी) सुप्रीणितः (अत्यन्तखुशी पारिएका) भवति
 (हुनुहुन्छ) ।

भाव स्पष्टै छ

छाया

श्रीपुष्पदन्तकविका मुखवाट निस्की
 श्रीकण्ठका हृदयमा सहसा पसेका ।

(*) S S I S I I I S I I S I S S उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौगः

ई उक्ति कण्ठगरि जो जन पाठ गर्छन्
श्रीकण्ठका उहि अकुण्ठित दृष्टि पर्छन् ॥

× × ×

(४१) अनुष्टुप्छन्द ३ ।

इत्येषा वाङ्मयी पूजा श्रीमच्छङ्करपादयोः ।

अर्पिता तेन देवेशः प्रीयतां मे सदाशिवः ॥

इति (यस्ताप्रकारले) एषा (यो) वाङ्मयी (वचनरूपी) पूजा
(पूजन) श्रीमच्छङ्करपादयोः (श्रीमान्शङ्करजीका पाउमा) अर्पिता
(चढाइयो) तेन (त्यसैपूजनले) देवेशः (देवताका मालिक भएका)
सदाशिवः (सर्वदाकल्याणमूर्तिभएका शङ्करजी) मे (मेराऊपर)
प्रीयताम् (प्रसन्न रहून्) ।

भाव स्पष्टै छ

छाया

यो यस्तारीतले, प्रीत रहून् मेरा उपर्भनी ।

चढाएँ वाङ्मयी पूजा सदाशिवपदाब्जमा ॥

× × ×

(४२)

तव तत्त्वं न जानामि कीदृशोऽसि महेश्वर ! ।

यादृशोऽसि महादेव ! तादृशाय नमोनमः ॥

हेमहेश्वर ! [त्वम् (हजुर)] कीदृशः असि (कस्ता हुनुहुन्छ)
तव (हजुरको) तत्त्वम् (यथार्थताकन) न जानामि (जान्दिन) ।
हेमहादेव ! यादृशः असि (जस्ता हुनुहुन्छ) तादृशाय (उस्तैलाई)
नमोनमः (वारंवार नमस्कार छ) ।

छाया

हुनुहुन्छ हजुरकस्ता ? त्यो ता केही म जान्दिन ।

जस्तासुकै हुनुहवोस् वन्दना गर्छु दिन्दिन ॥

× × ×

(४३)

एककालं द्विकालं वा त्रिकालं यः पठेन्नरः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥

यः नरः (जो मानिस) एककालम् (एक वखत) द्विकालम् (दुइ-वखत) वा (अथ वा) त्रिकालं (तीन वखत) पठेत् (पढोस् ता) सर्वपापविनिर्मुक्तः (सर्व-पापवाट छुट्कारा पाएर) शिवलोके (कैलासमा) महीयते (पूज्य हुन्छ) ।

छाया

तिन्पटक्सम्म जो नित्य यस्को पाठ गरोस् जन ।

मैला फालेर त्यो पूज्य हुन्छ कैलास गैकन ॥

इति श्रीपुष्पदन्तगन्धर्वराजप्रणीतं शिवमहिम्नःस्तोत्रं, गोरक्ष-
भापाविवृतं समाप्तं शुभम् ।

हेभक्तवत्सल ! महेश्वर ! यो महिम्न-

व्याख्या समर्पित गरेर म पाउ पर्छु- ।

‘यो भृत्य हो भनि चढौं प्रभुका नजर्मा’

भन्ने मनोरथ लिने कुलचन्द्रशर्मा ॥

❀ अथ ❀

[शिवैकादशीस्तोत्रम्]

१ मत्तमयूरच्छन्दः ५५५५५॥५५॥५५

कालासुको वञ्चन गर्ने प्रभु संझी
अगला गोरा दिव्य-विशाला-कृतिवाला ।
“रक्षा पाऊँ, तांडवकारिन् ! पुरहारिन् !”
भन्दै बाँधौ अञ्जलि हाथो भय जाला ॥१॥

“इज्जत् थामी वस्न शकौं नाथ ! हजुर्का
रय्यत् हामी पाशुपतक्षेत्र-निवासी ।”
भन्दै जोरौं हात हजारौं शिवजीमा
श्रद्धा राखी गद्गद भै आँसु निकासी ॥२॥

देख्यौं भोग्यौं भौतिक-संपत् भलि-भाँती
त्यस्मा केवल चित्त जमाएर न राखौं ।
“वन्दे तुभ्यं नाथ ! दयासागर ! शम्भो !”
भन्दै श्रद्धा-भक्ति-सुधाको रस चाखौं ॥३॥

“जस्तले हुन्नन् सज्जन कोही-पनि राजी
त्यस्तो पाजी चाल तरफ् हामि न लागौं-।”
“यस्ती बुद्धी वक्सनु होस् दीनदयालो !
स्वामिन् !” भन्दै शङ्कर संझी वर मागौं ॥४॥

श्रीशङ्कको नाम छ कल्याण दिनामा
काफी भन्ने निश्चयमा हामि सबै छौं ।
“माफी पाऊँ शंकरजी ! काम विरायौं”
यत्ति श्रद्धा साथ भनौं नित्य सुखी छौं ॥५॥

“कारुण्याब्धि रक्षितदेवासुरवर्ग
नीलग्रीवं भक्षितहालाहलमीशम्-।

वन्दे” भन्दै शङ्करमा माथ नुहाऊँ
चोखै हूँला संकटमा वेर न लाऊँ ॥६॥

“रक्ष त्र्यक्ष ! ध्वंसितदक्षाध्वर !” भन्दै
आनन्दैले सात्त्विकता नित्य कमाऊँ ।
राजा राजी रय्यत राजी हुन-जानें
आजा-पूजा खूब गरौं धर्म बढाऊँ ॥७॥

“विद्याध्यक्ष ! त्र्यक्ष ! खबरू संप्रति पायौं
भिक्षा शिक्षा बक्सनु होला भनि आयौं ।”
भन्दै आँखा खोलि महादेव पुकारौं
पाखा-पर्वत उज्ज्वल पारौं न विगारौं ॥८॥

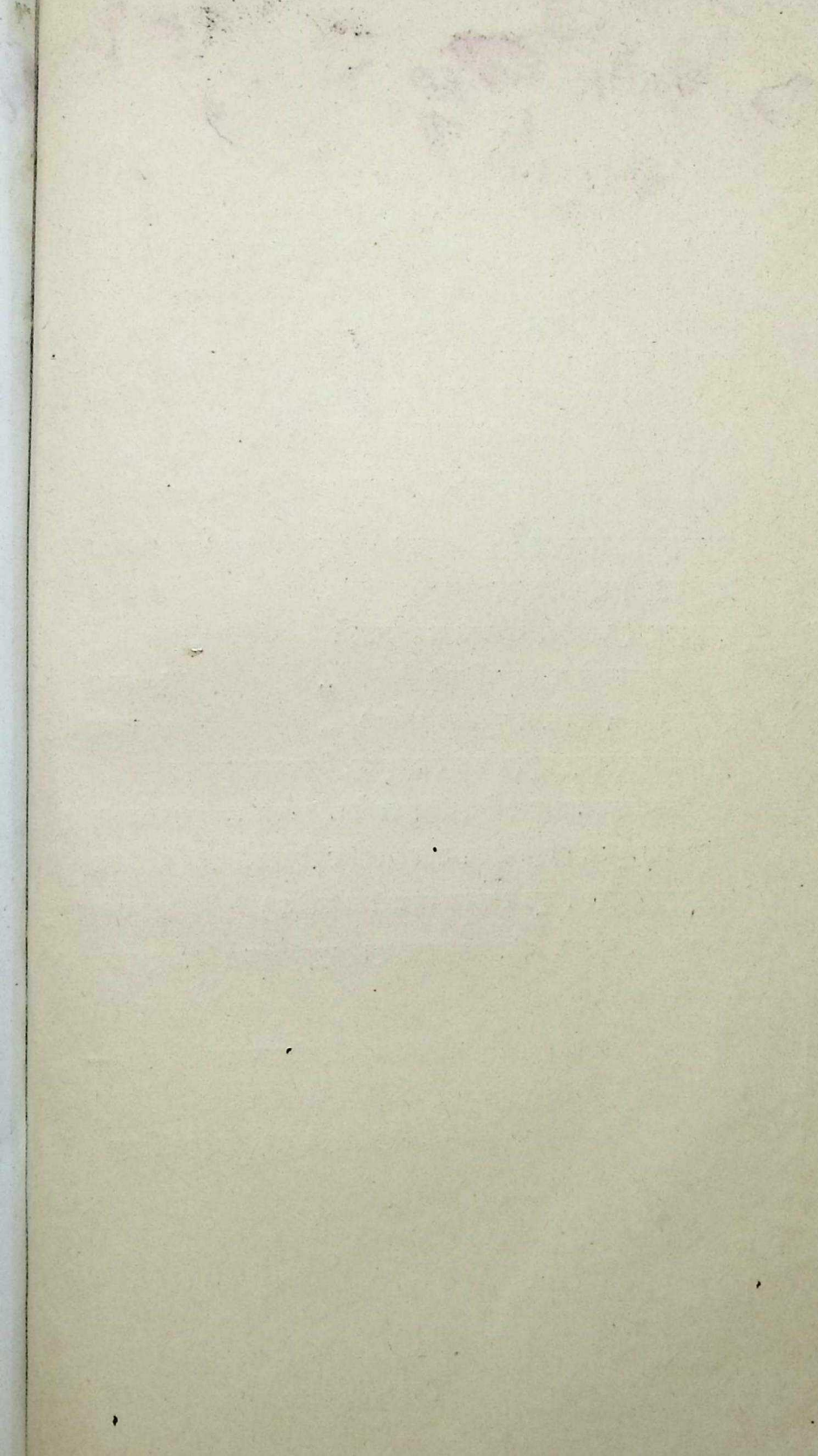
“दैवी-संपत्-साधनमा चित्त लगाऊँ
सद्भावैले विश्वविजेता हुन जाऊँ ।”
“यस्तो इच्छा पूर्ण हवोस् दीनदयालो !”
भन्दै श्रद्धा साथ सबै माथ झुकाऊँ ॥९॥

हामी नामी विल्कुल भोला गनिएका
शङ्करू भोलानाथ सबैले भनिएका ।
“मौका यै होलौ नि ! दयासागर ! शंभो !
हामी हाजिर्छौं नि !” भनौं वात खतंभो ॥१०॥

सन्तापैले खूब सुकेका तृण-जस्ता
हामी जम्मै आज निकम्मै हुन-आयौं ।
डूबौं शैवी-भक्ति-रसैमा सब जाई
बाँधौं वन्दोवस्त बलीया भइ भाई ! ॥११॥

दिनेशवासरयुते निर्जलैकादशीदिने ।
कृतमेकादशीस्तोत्रं शं प्रदेयाद्दिनेदिने ॥

इति शम्

सूचना

नेपाली-सज्जनहरूको सहयोग सहित आना पाउला र राष्ट्रको गौरव बढाउला भन्ने उद्देश्यले दार्जीलिङमा नेपाली-साहित्य सम्मेलन नामक संस्था राखिएको छ । यसले साहित्य, इतिहास, कथा, उपन्यास, इत्यादि ग्रन्थको प्रकाश गरी लोकसेवामा जो कुछ प्रयास गरेको छ, त्यो कुरा सज्जनहरूमा अज्ञात छैन, यसले प्रकाशित गरेका पुस्तकहरू अत्यन्त उपयोगी, सुन्दर, शुद्ध, सस्ता छन् ।

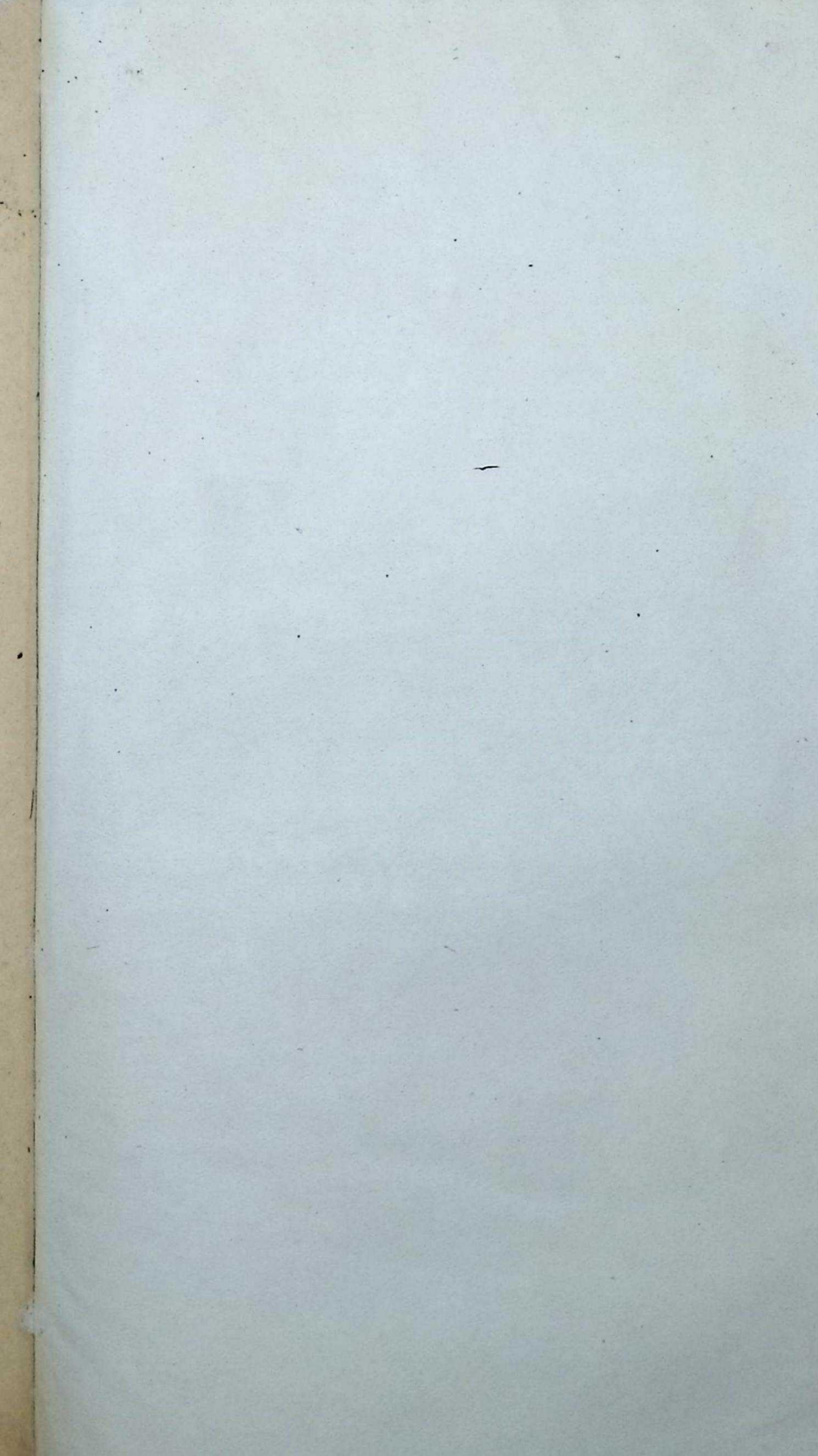
ती-पुस्तक-मध्यका-केही-पुस्तकको निर्देश—

भानुभक्तको रामायण (सातकाण्ड)	मूल्य	१ रुपया ८ आना
भानुभक्तको जीवनचरित्र	,,	४ आना
द्रव्यशाह (गोर्खाली राज्यको जग वसालने		
महापुरुषको पवित्र चरित्र)	,,	३ आना
रामशाह (५ सर्कारका पूर्वजको वर्णन)	,,	४ आना
श्रीपृथ्वीनारायणशाह (५ सर्कारका पूर्वज, नेपाल साम्राज्यका		
संस्थापक, प्रातःस्मरणीय, महापुरुषको जीवनचरित्र)		१२ आना
नैवेद्य (यो पुस्तक खाइने-नैवेद्य-जत्तिकैमीठो र हितकारी छ)		६ आना
श्रीमद्भगवद्गीता (मूल र सरल भाषाटीका सहित)		४ आना
अरुअरु पुस्तक पनि तयार छन् । सूची मगाई आफ्नु इच्छा पूर्ण गर्नुहोस् ।		

यो पुस्तक र ई पुस्तक पाइने ठेगाना—

श्री मन्त्री

नेपाली साहित्य सम्मेलन दार्जीलिङ

१

वाल्मीकिविद्यापीठपुस्तकालयः

प्रत्यावर्तनतिथिः

--	--	--

b 7	294-5513	Acc. No...	3782
Class No	...	Book No	6A00
Author	...	...	...
Title	...	...	...
			Returned

294-5513

3782

GAB

महेंद्र संस्कृत विश्वविद्यालय
वाल्मीकि विद्यापीठ
पुस्तकालय

Handwritten text in Devanagari script, partially obscured by a torn edge. Visible characters include "पुस्तक" (Pustak) and "नं." (Number).

7